

Ujvári Hedvig

Mein guter Vámbéry bácsi! Kedves Dori öcsém! Theodor Herzl és Vámbéry Ármin levelezése

Theodor Herzl (1860–1904) a *Judenstaat*ban rögzített elképzelései szerint korának antiszemitizmusa ellen, a zsidókérdés megnyugtató rendezésével kapcsolatban a zsidó telepesek palesztinai kolonializációját tartotta szükségesnek, melynek érdekében kiterjedt diplomáciai tárgyalásokat folytatott. Vállalkozása azonban már a kezdetektől fogva kudarcra volt ítélve, mivel a betelepítési kérdés számára egyet jelentett a zsidók jeruzsálemi megjelenésével. II. Abdülhamid (1842–1918), az Oszmán Birodalom szultánja (uralk. 1876–1909) azonban idejekorán világossá tette, hogy „Jeruzsálemet nem adhatja. Omár mecsetjének örökre az Iszlám birtokában kell maradnia.”¹ Herzl nem igazán értette meg ezt az álláspontot, Jeruzsálemet illetően extraterritoriális jogi helyzetű városban gondolkodott. Ennek ellenére fáradhatatlanul kereste a párbeszédet a török kormányzati körökkel, a kapcsolatok kiépítésében számos ügynök és közvetítő működött közre. Herzl maga négyszer járt Konstantinápolyban az ügy előmozdítása érdekében, a szultán azonban mindössze egyszer, harmadik útja során, 1901 májusában fogadta. A találkozót Vámbéry Ármin közvetítésével jött létre. A tanulmány ennek a kapcsolatnak a kontextualizálására vállalkozik 1900 és 1902 között Herzl cionista naplójában közölt levelei, amelyek jól bemutatják kettejük viszonyát, valamint Vámbérytől fennmaradt dokumentumok alapján.²

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2022.2.121>

¹ ZTI I. 339 (a rövidítésről ld. a következő jegyzetet).

² Herzl a cionista naplóiban rögzítette leveleinek tartalmát. Ld. Theodor Herzl, *Briefe und Tagebücher*. Hrsg. von Alex Bein et al. II. *Zionistisches Tagebuch 1895–1899*; III. *Zionistisches Tagebuch 1899–1904*. Bearb. von Johannes Wachten–Chaya Harel in Zusammenarbeit mit Daisy Ticho et al. Frankfurt a. M.–Wien, 1984; 1985 (a továbbiakban: ZTI I; ZTI II). Noha Herzl naplói immár magyarul is hozzáférhetők (teljes terjedelmében e-bookként; nyomtatott formában egy válogatás: Herzl Tivadar, *Napló 1895–1904. Válogatás*. Szerk. Bacsoni Dorottya. Budapest, 2022), a tanulmányban minden idézet saját fordításomban szerepel, melynek alapját a Bein-féle kiadás képezi. – Vámbéry Izraelben fellelhető leveleinek másolata itthon is hozzáférhető. Ld. *Letters of Á. Vámbéry to Theodor Herzl. 1898–1901*. Jelzet: MNL OL X 1184/4769.

Vámbéry és Max Nordau

Bár Herzl írásaiban részletesen dokumentálja Vámbéryhez fűződő viszonyát, nem tisztázott, kapcsolatuk milyen módon jött létre, ki mutatta be őket egymásnak. Lehetőségként felmerül, hogy William Hechler tiszteletes (1845–1931) volt a közvetítő 1900-ban, másfelől az sem kizárt, hogy Max Nordau (1849–1923) ajánlólevele vitte előbbre a személyes találkozót 1898-ban.³ Előljáróban ezeket az állításokat kívánom újragondolni, valamint további forrásokkal árnyalom a Nordauval való kapcsolatfelvételt. Harmadik szempontként a Herzl-filológiának köszönhetően egy újabb meggyőző lehetőséget is felvetek, tudniillik hogy Vámbéry és Herzl Tobias Markus és családja révén ismerkedett össze.

Vámbéry a három személy közül elsőként a pesti születésű Max Nordauval került kapcsolatba. Az író, újságíró, orvos, kultúrkritikus, cionista ideológus Nordau ismeretségük kezdetét 1875 telére datálja.⁴ Nordau ekkor tért vissza több mint kétéves európai körútjáról Budapestre. Gyermekkori barátja, a kiváló szemészorvos, Goldziher Vilmos (1849–1916),⁵ aki Vámbéryvel is jó kapcsolatot ápolt, számolt be neki arról, hogy az orientalista rendszeresen olvasta Nordau útirajzait a *Pester Lloyd* hasábjain,⁶ és szívesen megismerkedne ezek szerzőjével, így Goldziher bemutatta őket egymásnak. Az első személyes találkozássra késő novemberben került sor Nordau első emeleti lakásában a Dunaparton,⁷ a vámhivatalon túl, a Gellért-heggyel szemben. Vámbéry szívélyesen fogadta Nordaut, aki ezekre a pillanatokra több mint három évtized múlva is tisztán emlékezett: „Megjelenése, modora, viselkedése kifejezetten megnyerő volt. Az akkori negyvenes ember középmagas, vékony testalkatú volt, szálkás és hajlékony, mint egy tornász, egyik lábára kicsit bicegett, járás közben maga után húzta ...” Ovális arc, telt, egészségesen piros orcák, magas fehér homlok, bajusz, barna szakáll néhol vöröses szálakkal – folytatta Nordau Vámbéry külsejének

³ Mandler Dávid, *Kelet és Nyugat mezsgyéjén. Vámbéry Ármin és a Brit Birodalom*. Budapest, 2014, 184–185.

⁴ Max Nordau, Vámbéry-Erinnerungen. *Pester Lloyd* 1913. szeptember 21., 1–3.

⁵ Nordau, aki Südfeld Miksáént született, már gyerekként jól ismerte a két Goldziher unokatestvért (nevüket ő maga „Goldzieher” formában írta), a fent említett Goldziher Vilmost és a Székesfehérvárról családjával együtt Pestre költöző Goldziher Ignácot (1850–1921). Utóbbi évtizedekkel később *Naplójában* nem mulasztotta el megemlíteni, hogy Nordau iskolatársa volt a pesti református gimnáziumban. Ld. Ignaz Goldziher, *Tagebuch*. Hrsg. von Alexander Scheiber. Leiden, 1978, 30, illetve Goldziher Ignác, *Napló*. Vál., sajtó alá rend., az előszót és a jegyzeteket írta Scheiber Sándor. Budapest, 1978, 39.

⁶ Nordau pesti éveire ld. Hedvig Ujvári, *Dekadenzkritik aus der „Provinzstadt”*. Max Nordaus *Pester Publizistik*. Budapest, 2007.

⁷ A *Budapesti Czim- és Lakjegyzék 1880–1928. Első évfolyam 1880–1881*. Budapest, é. n., 192 adata szerint az V. kerület, Nagy-korona utca 30. szám alá volt bejegyezve, míg egy 1879-ben szülésznő-gyógyászként kiállított orvosi igazoláson „Nagy korona-utca 22., II. em.” szerepel. Ld. <http://collections.milev.hu/items/show/32446> (2022. szeptember 11.).

a leírását. Vékony haját oldalra fésülte. A kissé mélyen ülő, vastag szemöldök keretezte szempár „hipnotikus fényt” árasztott. Szemei „[n]éha szúrósak, de inkább jóságosak és pajkosak voltak.” Vámbéry éles pillantásával szinte bekebelezte a vele szembenállót, „bátorság és magabiztosság” áradt belőle. „Ezek férfi szemek voltak. Ezekre nem lehet szert tenni. Ezeket csak a természet adja.”

Nordau 1876 tavaszán ismét útra kelt, családjával Párizsba költözött. Következő évben kiadót keresett a *Paris. Studien und Bilder aus dem wahren Milliardenlande* című könyvéhez. Berlini kapcsolatai révén eljutott Berthold Auerbachhoz (1812–1882) és Friedrich Spielhagenhez (1829–1911), de az irodalmi élet befolyásos szereplőitől a segítség elmaradt. Nordau ezt követően Vámbéryhez fordult, aki adott neki egy ajánlólevelet a lipcsei Duncker und Humblot kiadóhoz, ahol két hét múlva kézhez kapta a szerződést.⁸ Vámbéry később is Nordau segítségére volt, így 1879-ben a kétkötetes útirajzgyűjtemény megjelenését követően az (*Augsburger*) *Allgemeine Zeitung* hasábjain méltatta az új publikációt.⁹ A földrajzi távolság kedvezőtlenül befolyásolta a kapcsolatukat.¹⁰ Amikor Vámbéry 1889-ben Párizsban részt vett egy kongresszuson, meghívta Nordaut, hogy kísérje el őt Konstantinápolyba, ő azonban ennek nem tudott eleget tenni. Nordau Vámbéryről írt nekrológiájában eleveníti fel, hogy kilenc évvel később, 1898-ban adott Herzlnek egy ajánlólevelet Vámbéryhez, hogy járjon közbe a szultánnál egy audiencia érdekében. Vámbéry megosztotta Nordauval, hogy noha nem tud azonosulni Herzl törökországi szándékaival, mivel „kilátástalannak tartotta” azokat, kérésének mégis eleget tesz: „Neun Jahre später, 1898, gab ich Theodor Herzl einen Empfehlungsbrief an ihn und bat ihn (Vámbéry – U. H.), ihm eine Audienz beim Sultan zu verschaffen. Vám-

⁸ Max Nordau, *Aus dem wahren Milliardenlande. Pariser Studien und Bilder*. I–II. Leipzig, 1878; második, bővített kiadása: Uő, *Paris. Studien und Bilder aus dem wahren Milliardenlande*. Leipzig, 1881².

⁹ H[ermann] V[ámbéry], *Cultur-Studien auf einer Reise von Ost nach West. Allgemeine Zeitung Beilage* 9. 1880. január 9., 121–122. Nordau visszaemlékezései szerint Vámbéry folyamatosan ösztönözte, hogy hagyja maga mögött a pesti létet, és települjön át egy európai nagyvárosba: „Pest ist kein richtiger Platz für Sie! Es wäre jammerschade, wenn ein Geist wie der Ihre eingezwängt bliebe in einem so engen Rahmen. Folgen sie (sic!) mir und siedeln Sie sich in einem Weltzentrum an.” Ld. Max Nordau, *Erinnerungen. Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens*. Leipzig, 1928, 106–107.

¹⁰ Valószínűsíthető, hogy kölcsönösen figyelemmel kísérték egymás munkásságát. Biztos, hogy Vámbéry olvasta Nordau első bestsellerét, a *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit* című művét (1883), melyet nyolc héttel a megjelenését követően Ausztriában betiltottak, majd a kinyomtatott példányokat elkobozták és elégették, akárcsak Oroszországban. A tiltás ellenére hét hónap alatt hét kiadást ért meg. Nordaut Ausztriában felségssértési perbe fogták. A hatás nem maradt el: a könyv a közvéleményben heves vitákat váltott ki, majd számtalan nyelvre lefordították, így első kultúrkritikai műve meghozta Nordaunak az európai ismertséget. A könyvre Vámbéry is hivatkozik a *Küzdelseimben*: „Nordau Miksa barátom ... Bevett hazugságok című könyvében a bolondok házába küldi Európa igazi alkotmányos királyait, mert uralkodónak képzelik magukat, holott rajtok uralkodnak mások.” Ld. Vámbéry Ármin, *Küzdelseim*. Dunaszerdahely, 2001, 337.

béry schrieb mir, er könne sich zwar für die Sache, die Herzl in der Türkei verfolge, keineswegs erwärmen, weil er sie für aussichtslos halte, meine Bitte wolle er aber dennoch erfüllen. Und in der Tat, er führte Herzl beim Sultan ein und der Empfang, von dem Herzl mit dem Großkordon des Medschidie-Ordens geschmückt zurückkam, erregte damals berechtigtes Aufsehen.”¹¹

Ugyancsak Nordau írt előszót a Vámbéry halála után ismét megjelentetett *The Life and Adventures of Arminius Vambéry* című kötethez, amely a *Pester Lloyd*-beli cikk szó szerinti angol megfelelője.¹² Herzl naplóiban nem található utalás arra, hogy Nordau adott volna ajánlólevelet Vámbéry számára, de természetesen annak a lehetősége is fennáll, hogy kapott, csak ezt nem említi a feljegyzéseiben.

A meráni kapcsolat: Tobias Markus és családja

A Herzl-filológusok szerint Vámbéry figyelmét Herzlre a dél-tiroli Meranból származó Tobias Markus¹³ hívta fel. Markus, az első itáliai cionisták egyike feleségével, Bertha Markusszal¹⁴ részt vett a bázeli Első Cionista Kongresszuson.¹⁵ Herzl naplójában arról ír, hogy a kongresszus nyitónapja előtt vallási megfontolásoktól vezetve elment egy zsinagógába. Amikor a hitközség előljárója szólította, a Markus által betanított héber nyelvű áldást mondta el, amely több izgalommal járt számára, mint a kongresszus nyitó beszéde és zárszava.¹⁶

Markus 1898 őszén hívhatta fel Herzl figyelmét Vámbéryre egy levelében, amelyben a személyes ismeretség okán be is mutatja az orientalistát. „Extrém komplikált egyénnek” nevezi, akinek zsenialitása ugyan nem vitatható, de „híján van a finomságnak, a neveltetésnek és a tapintatnak”. Ellenben öntelt, magát tekintélyként tiszteli, és mindenkire erről a szintről néz le. A legtöbb vallást megveti, akárcsak a hazaszeretetet, magát szabadgondolkodónak és kozmopolitának vallja, az iszlámot és Angliát viszont dicsőíti. „Mindent egybevetve egy magát nagyon tisztelő és ellentmondásos ember, akinek a kijelentéseit általában ugyan nem kell komolyan venni, de hozzá a legnagyobb elővigyáza-

¹¹ Nordau, Vámbéry-Erinnerungen, 2.

¹² Max Nordau, *My Recollections of Vambéry*. In: Arminius Vambéry, *The Life and Adventures of Arminius Vambéry. With an Appreciation by Max Nordau*. New York, 1914, xv–xxiv.

¹³ A név írásmódja ingadozik: Marcus, Markus.

¹⁴ Bertha Marcus (szül. Jacoby, 1863/1865–1943) volt a 14 női résztvevő egyike. Ld. továbbá Theodor Herzl, *Briefe und Tagebücher*. Hrsg. von Alex Bein et al. IV. *Briefe 1895–1898*. Bearb. von Barbara Schäfer in Zusammenarbeit mit Sofia Gelmann et al. Frankfurt a. M.–Berlin, 1990, 668.

¹⁵ ZTI. 904.

¹⁶ ZTI. 544–545.

tossággal kell közeledni, mivel ellenségként veszélyes.”¹⁷ Herzl ezt szeptember 17-én megköszönve azt válaszolta, hogy október közepén ér vissza Londonból, és akkor nyomban Budapest felé veszi az irányt, de előtte ezt írásban jelezni kívánja Vámbérynek.¹⁸

Tobias Markus maga is feleleveníti megismerkedésük történetét, mely Herzl születésének 50. évfordulójára jelent meg a *Die Welt*-ben.¹⁹ Visszaemlékezése szerint a Markus család a második bázeli kongresszusra utazott, mikor az innsbrucki pályaudvaron találkoztak Herzl-lel, így az út hátralevő részét együtt tették meg. Útközben kiderült, hogy az egész család, a felesége és a sógora, Beer²⁰ is ismeri Vámbéryt, jó barátságot ápolnak vele. Herzl érdeklődését nyomban felkeltette a hír, így Bázeltől Markus kiderítette, hogy Vámbéry a tirolói Mühlbachban tölti nyári szabadságát. A kongresszus végét követően Herzl azt kérte, hogy az egész Markus család utazzon Tirolba, Vámbéryhez, és nyerjék meg őt az ügynek. Herzl nem tartott velük, a badeni nagyherceghez igyekezett Karlsruheba.

Vámbéryt nem volt egyszerű meggyőzni, kezdetben hallani sem akart a cionizmusról, minden érvet elhárított, azonban három nap után sikerült őt jobb belátásra bírni, s megígérte, hogy minden tőle telhetőt megtesz az audienca érdekében, de előtte egy budapesti találkozót kért. Erről tájékoztatták Herzlt, aki szeptember 17-én válaszolt,²¹ majd egy hónappal később, 1898. október 15-én azt írta Markusnak, hogy visszaért ugyan Londonból, de rengeteg teendő várta otthon, így még nem kerített sort a Vámbéryvel való találkozásra.²²

Az írásbeli kapcsolatfelvétel azonban minden bizonnyal megtörtént 1898 szeptemberében, erről tanúskodik Vámbéry Herzlhez írt (valószínűleg) első levele.²³

¹⁷ A levél keltezése: 1898. szeptember 13. Ld. Herzl, *Briefe 1895–1898*, 731–732: „Wie ich bereits angedeutet, ist V. eine extrem complicirte Individualität. Vor allem ein genialer Mensch, aber – ohne Feinheit, ohne Erziehung und ohne Gemüth. Voll von sich und seiner Wichtigkeit sieht er auf jeden herab, der in der Oeffentlichkeit etwas bedeutet. Verächter aller Confessionen u. des Patriotismus, angeblich grösster Freidenker u. Cosmopolit, verherrlicht er den Islam und verehrt er England. Alles in Allem, ein sich stark verehrender u. in Widersprüchen bewegender Mensch dessen Aussprüche nicht durchwegs ernst zu nehmen sind, dem man aber mit der grössten Vorsicht näher treten muss, denn seine Gegnerschaft ist gefährlich.”

¹⁸ Ld. Herzl, *Briefe 1895–1898*, 538.

¹⁹ Tobias Markus, Aus meinen Erinnerungen. *Die Welt* 1910. május 20., 488–489.

²⁰ Samuel Friedrich Beer és Bertha Markus testvérek voltak. Beer (egyéb névhasználat: Friedrich Salomon Beer, Frédéric Beer; 1846, Brünn – 1912, Firenze) osztrák–francia szobrász volt. Mivel korán árvaságra jutott, rokonok nevelték fel. A cionista mozgalom számára is alkotott, többek között Theodor Herzl-ről 1894-ben mellszobrot készített, amely a jeruzsálemi Herzl Múzeumban látható, illetve *Die Verheißung (Az ígért)* címmel 1898-ban a Második Cionista Kongresszusra emlékérmét tervezett.

²¹ Markus, Aus meinen Erinnerungen, 488–489.

²² Ld. Herzl, *Briefe 1895–1898*, 550.

²³ Ld. *Letters of Á. Vámbéry to Theodor Herzl* (vö. 1. jegyzet).

Budapest, University Sept 21 1898.

Sehr geehrter Herr Doctor!

Es wird mir eine besondere Freude machen Sie persönlich kennen zu lernen, das um so mehr, da Ihre edlen Bestrebungen mir schon längst bekannt sind.

Mit besonderer Hochachtung
H. Vámbéry

A találkozó természetesen létrejött, Vámbéry pedig tartotta a szavát, majd az eredmények is hamarosan megmutatkoztak. Herzl nem feledkezett meg kifejezni a köszönetét a Markus családnak: 1901. május 20-án Konstantinápolyból küldött egy lapot Beernek Párizsba: „Hűséges emlékül a kezdetekre.”²⁴ A lapot Wolffsohn, Oskar Marmorek és Boris Barbasch is aláírták.²⁵ 1902. augusztus 2-án Herzl és Wolffsohn üdvözölte Markusékat Konstantinápolyból, és ekkortájt írt nekik Vámbéry is: „Bizonyára elégedett velem a felesége, a szultán előtt a cionizmust szalonképessé tettem.”²⁶

William Hechler tiszteletes

Az eddig vázoltakból kitűnik, hogy Theodor Herzl minden bizonnyal Markus, esetleg Nordau révén ismerkedett meg Vámbéryvel 1898-ban, így Mandler Dávid alábbi állítását felül kell vizsgálni mind az anglikán lelkész személyét, mind az évszámot, valamint Herzl „tétlenségét” illetően is: „Naplójában Herzl Tivadar jelentős teret szentel Vámbéryvel való találkozásainak, és számos bejegyzésben ismeri el a cionizmusnak nyújtott diszkrét támogatását. Herzl azt írja, William H. Hechler tiszteletes (1845–1931) mutatta be őt Vámbérynek 1900-ban, amikor audienciát akart kérni a szultánnál, Max Nordau szerint viszont 1898-ban ő adott ajánlólevelet Herzlnek Vámbéryhez. Noha lehetséges, hogy mindkét verzió igaz, Herzl visszaemlékezése meggyőzőbbnek tűnik, mivel 1900-ig az ügyben semmi se történt, s elég nehéz elképzelni, hogy Herzl, aki igen sokat várt a szultáni kihallgatástól, két évig tétlen várt volna ebben a fontos ügyben.”²⁷

²⁴ „In treuer Erinnerung an den Anfang.” Ld. Markus, *Aus meinen Erinnerungen*, 488.

²⁵ Uo. – David Wolffsohn (1855–1914): a korai cionizmus egyik vezéralakja, Herzl halála után 1911-ig a Cionista Világszervezet (WZO) elnöke; Oskar Marmorek (1863–1909): osztrák építész, Herzl legközelebbi barátainak egyike. Boris Barbaschról nincs tudomásunk, csak az odesszai bankárról, Samuel Barbaschról (1850?–1922). Ld. *ZT II.* 694.

²⁶ „Nun wird Ihre Frau mit mir zufrieden sein, ich habe den Zionismus beim Sultan hoffähig gemacht.” Markus, *Aus meinen Erinnerungen*, 488.

²⁷ Mandler, *Kelet és Nyugat mezsgyéjén*, 184–185. A „tétlenséggel” kapcsolatos állítás cáfo-

William Henry Hechler²⁸ a bécsi brit követség lelkésze volt, és Herzl kapcsolati hálójában azért van jelentősége, mert közvetítésével Herzlt több német arisztokrata, majd a német császár is fogadta. Hechler révén jutott el a badeni nagyherceghez, aki II. Vilmos császár nagybátyja volt.²⁹ A nagyherceg lelkesen támogatta a cionizmust,³⁰ aki az ügyről a német császár előtt is beszélt. Herzl a nagyhercegtől tudta meg, hogy II. Vilmos Palesztinába fog látogatni, és hogy a császár a bécsi német követet, Philipp von Eulenburg herceget (1847–1921) bízta meg azzal, hogy az út előtt alaposan tájékoztassa őt a cionizmus lényegéről. Amikor 1898 szeptemberében Erzsébet királyné temetésén II. Vilmos látogatást tett Bécsben, Herzl nagyon bízott a császári audienciában, de ez nem jött létre. Ugyanakkor Eulenburg közvetítésével tudott találkozni a német külügyminiszterrel, Bernhard von Bülow-val (1849–1929), aki a császári kíséret tagja volt. Hechler jelentősége tehát abban áll, hogy közvetített Herzl és a német politika között.

Herzl a tiszteletesre először egy Saul Raphael Landaunak (1870–1943)³¹ címzett levélben utal 1896. március 6-án, melyben többek között arról ír, hogy névjegykártyáját elküldi majd a lelkésznek.³² Az első személyes találkozásokra 1896. március 11-én került sor, amikor a tiszteletes meglátogatta Herzlt. Utóbbi „szimpatikus, finom embernek” írja le „hosszú szürke prófétai szakállal”, aki szimpatizál a cionizmus ügyével, és Herzl mozgalmát „prófétai krízisnek” tartja („prophetische Krise”), amelyet ő már két éve megjósolt. Messianisztikus számításai szerint „42 prófétai hold, azaz 1260 év után Palesztinát vissza kell

latát Herzl levelezése és cionista naplói adják, csak 1900-ig is már több mint ezer oldal terjedelemben. A török audienciával kapcsolatos erőfeszítések bemutatása a levelezésben és a naplókban önálló kutatást igényelne. Itt csak röviden utalok arra, hogy az 1901 májusában létrejött szultáni audiencia előtt Herzl már kétszer is járt Konstantinápolyban, először 1896 júniusában, majd 1898 októberében.

²⁸ Életéhez és pályájához ld. *Herzl, Hechler; The Grand Duke of Baden and the German Emperor. 1896–1904*. Documents found by Hermann and Bassie Ellern. Reproduced in Facsimile. Introduction by Alex Bein. Tel Aviv, 1961; Claude Duvernoy, *Der Fürst und sein Prophet. Theodor Herzl und William Hechler, die Wegbereiter der zionistischen Bewegung*. Neuhausen–Stuttgart, 1998. Újabban: Gerhard Gronauer, „To Love the Jews”. William H. Hechler (1845–1931), der christliche Förderer des politischen Zionismus. In: *Christen, Juden und die Zukunft Israels*. Hrsg. von Berthold Schwarz–Helga Stadelmann. Frankfurt a. M., 2009, 185–210; Enzo Maaß, *Forgotten Prophet: William Henry Hechler and the Rise of Political Zionism*. *Nordisk Judaistik/Scandinavian Journal for Jewish Studies* 23 (2002/2) 157–193.

²⁹ I. Frigyes (1826–1907) 1856 és 1907 között volt Baden nagyhercege, II. Vilmos (1859–1941) pedig 1888 és 1918 között a Német Birodalom császára és Poroszország királya. II. Vilmos apjának, III. Frigyesnek a testvére, Lujza házasság révén lett badeni nagyhercegné.

³⁰ A nagyherceg Hechler egy 1896. március 26-án kelt leveléből szerzett tudomást a *Judenstaat*-ról, melyet a lelkész összekapcsolt a saját messianisztikus számításaival. Ld. ZT I. 840.

³¹ A zsidó publicista kezdetben Herzl feltétlen híve volt, részt vett a bázeli program kidolgozásában, és 1897-ben ő lett az újonnan alapított cionista orgánus, a *Die Welt* főszerkesztője, majd néhány hónap múlva Herzl ellen fordult.

³² Herzl, *Briefe 1895–1898*, 77–78.

kapniuk a zsidóknak. Ez 1897/98-ra esik.”³³ Miután olvasta a *Judenstaatot*, úgy gondolta, eljött a várva várt idő.³⁴ Hechler a cionizmust „bibliai” mozgalomnak nevezte, noha Herzl igyekezett mindenben a racionalitás talaján maradni.

Néhány nap múlva Herzl viszonzta a látogatást.³⁵ Hechler egy negyedik emeleti lakásban élt Bécsben, melynek egyik fala a plafonig csak Bibliákkal volt tele. A találkozáskor megmutatta vendégének bibliai számításait, majd egy saját cionista dalt is előadott orgonán. Herzl elragadó álmódóznak tartotta.

Hechler 1900-ban a szultáni audiencia megvalósulása céljából annyi erőfeszítést tett, hogy a badeni nagyherceg által felajánlott segítséget közvetítette Herzl felé, aki azt elfogadta, és arra kérte Hechlert, hogy az arisztokrata járjon közben a német császárnál, hogy az bevezesse őt a szultánhoz.³⁶

Herzl 1900 júniusában a lapokból értesült arról, hogy Abdülhamid magához kérte Vámbéryt. Herzl erről tudomást szerezve Hechlert azonnal Pestre küldte Vámbéryhez, de elkerülték egymást: először még, majd már nem volt otthon. Herzl megbízta Hechlert, hogy táviratozzon Vámbérynek Konstantinápolyba, s tudakolja meg, meddig marad ott. Vámbéry június 8-át jelölte meg a visszaút napjaként, így Herzl intézkedett, hogy Hechler június 3-án utána induljon, és így várhatóan 5-én megérkezzen a török fővárosba. Az idő rövideje miatt azonban már előre odaküldte Heinrich Rosenbaumot,³⁷ akit precíz utasításokkal látott el Vámbéry számára. Herzl nagyon bízott az audienciában.³⁸ A terv azonban módosult: Vámbéry négy nappal korábban indult haza, így Hechlernek nem kellett utaznia. Vámbéry nem járt eredménnyel a szultánnál, így Bécs érintésével hazautazott.

Vámbéry 1900 júniusában Mühlbachban tartózkodott, ahol felkereste őt Hechler. A tiszteletes Herzl legnagyobb meglepetésére arról számolt be, hogy a szultánnal a cionizmusról még egyáltalán nem beszélt, így visszautasításról sem lehet szó. Herzl aggódott, mivel a hozzá eljutott információk szerint vagy Vámbéry tájékoztatta pontatlanul Rosenbaumot vagy Hechlert, vagy ők adják vissza pontatlanul Herzlnek az információkat. Herzl ezért úgy döntött, hogy maga utazik Vámbéryhez Tirolba, mivel Hechler tájékoztatása alapján bízott a segítségében.³⁹ Ezt követően beszélhetünk a kettejük között létrejött és 1902-ig fennálló rendszeres kapcsolattartásról.

³³ ZT I. 310, 836. Írása: *The Restoration of the Jews to Palestine According to the Prophets* (1882).

³⁴ Uo.

³⁵ ZT I. 311–313.

³⁶ ZT I. 92–93. II. Vilmos és Herzl palesztinai útjára, a császári audienciára jelen írásban nem térek ki.

³⁷ Heinrich Rosenbaum (?–1914 után) romániai zsidó bankár, az első cionista kongresszusok résztvevője.

³⁸ ZT II. 130–131.

³⁹ ZT II. 133.

„A küldetés” és Theodor Herzl – Vámbéry szemével

Vámbéry Herzl születésének 50. évfordulója kapcsán írja a *Die Welt* különszámában, hogy noha ő maga (mármint Vámbéry) a szélrózsa minden irányában érintkezett és érintkezik emberekkel, ritkán látott olyan „magas ideáloktól átjárt, őszinte buzgalom által vezérelt embert”, mint Herzl. Felidézi, hogy fiatal korában, az 1850-es évek elején a keleti nyelvek tanulmányozása révén került Konstantinápolyba, ahol egyre magasabb társadalmi körökbe nyert bebocsátást, több minisztert szolgált tanárként és titkárként, majd a palotában is felfigyeltek rá, ahol Fatime hercegnőt tanította francia nyelvre. Az órákon gyakran felbukkant Fatime egyik testvére, az akkor alig 15 éves csenevész, sápadt herceg, Hamid efendi is, aki figyelmesen hallgatta Vámbéryt, majd egyre gyakrabban bocsátkoztak beszélgetésbe. Vámbéry udvarias, jó képességű fiatalembert látott benne. Teltek-múltak az évek, majd az ifjú hercegből egy nap az Oszmán Birodalom szultánja lett.⁴⁰ Vámbéry ekkor felvette vele a kapcsolatot, nagyon szívélyesen látták őt Konstantinápolyban, hamarosan a szultán bizalmasa lett, aminek előbb a török fővárosban, majd Európa-szerte is híre ment. Ez keltette fel Vámbéry iránt Herzl érdeklődését is, aki hamarosan felkereste őt annak reményében, hogy audienciát eszközöljön ki számára a Portánál a cionista ügy érdekében. Vámbéry magától értetődőnek érezte a kérést: „Mivel zsidóként születésemnél és neveltetésemnél fogva törzsem sorsának alakulását mindig élénk figyelemmel kísértem, természetes volt számomra, hogy ígéretet tettem: minden tőlem telhetőt megteszek azért, hogy létrejöjjön a Herzl által vágyott audiencia.”⁴¹

Levelet írt „török barátjának”, és a legnagyobb gonddal vezette fel a témát, de ez vajmi keveset segített, ezért személyesen kellett megjelennie a Jildiz palotában. 1901 tavaszán kerekedett fel, miután Budapesten természetesen minden részletet alaposan megbeszélt Herzl-lel, aki „könnyekig hatódott, amikor kikísért a pályaudvarra. Karjaiba zárt, és szerencsés utat kívánt.”⁴²

Vámbéry a Portánál tett látogatását nem nevezte kellemesnek, küldetését az „egyik legnehezebbnek” mondta. A szultán bizalmatlan volt, mivel a cionisták elképzelésében egy Palesztina elleni merényletet látott, és Vámbéry csak „végtelen nehézségek árán” tudta eloszlatni a gyanúját. A szultán mellett a palota részéről is akadályokkal kellett szembenéznie, mivel a hivatalnokok úgy vélték, hogy amennyiben a zsidók koncessziót akarnak, akkor ott „aranyeső lesz, és mindenkinek több cseppet kell ebből kapnia”. Harmadsorban bizonyos diplomáciai körök sem nézték jó szemmel a zsidó befolyás esetleges megjelenését

⁴⁰ II. Abdülhamid (1842–1918) néven az Oszmán Birodalom szultánja volt 1876 és 1909 között.

⁴¹ Hermann Vámbéry, *Meine Erinnerungen an Dr. Herzl. Die Welt* 1910. május 20., 478–479.

⁴² Uo.

Palesztinában, így a cionista törekvéseket nem pártolták, noha „Herzl hónapokig ennek az ellenkezőjéről volt meggyőződve”.⁴³

Nem kevés erőfeszítést követelt Vámbérytól, hogy meggyőzze a szultánt, fogadja Herzlt. Hatszor köszönt el a palotától, majd hatszor hívták vissza, mire végre eljött a kedvező fordulat. Ugyanakkor a török fél kikötötte, hogy Herzl érkezése előtt Vámbérynek el kell hagynia a birodalmat, nem találkozhatnak; ennek oka számára sem volt világos. A kedvező fordulatról Vámbéry táviratban tájékoztatta Herzlt, aki Budapesten a pályaudvaron várta. „Túlradó örömmel üdvözölt, és a legmelegebb hangon köszönte meg a fáradozásaimat.” Néhány nappal később útnak indult Konstantinápolyba. A szultán felettébb kedvesen fogadta, mivel Herzl személyisége jó benyomást tett rá. „Később azt mondta nekem: »Ez a Herzl teljesen úgy néz ki, mint egy próféta, mint népének a vezére. Nagyon okos a tekintete, megfontoltan és világosan beszél.« Egy szóval: Herzl elnyerte a tetszését.” Ennek ellenére a tárgyalások, melyek részletei Vámbéry előtt sem voltak ismertek, nem vezettek túl sok eredményre, de folytatódtak.⁴⁴

Herzl szándékát Vámbéry nem nevezi „sem látnokinak, sem fantasztikusnak”, mivel csupán az üldözött zsidók számára kívánt hazát, menedéket találni. Törökország ezzel csak „a régi hagyományaihoz maradt volna hű, mivel Nagy Szulejmán a spanyolországi zsidókat mentette meg az inkvizíció elől, és egyszer a következőket mondta: »Egyáltalán nem értem a spanyol királyt, aki birodalmának legjobb és leghasznosabb alattvalóit elüldözi és magának árt!«”⁴⁵

A mindkét fél részéről fennmaradt levelezés alapján látható, hogy Herzl és Vámbéry 1898 óta állt ismeretségben, levélváltásuk viszont csak 1900 nyaratól vált kifejezetten intenzívvé, és a remény éltette kapcsolat 1902-ig követhető nyomon.

Herzl és Vámbéry kapcsolatának kezdete

Herzl 1900. június 17-én a Vámbérynél tett ötórás látogatás után hosszú bejegyzést írt naplójába az első személyes találkozásukról:⁴⁶

⁴³ Uo. – A törökországi betelepítés és a cionizmus kapcsolatának szakirodalma kiterjedt. Újabban ld. Meirison Meirison, *Westernization of the Ottoman Empire, Zionism and the Resistance of the Palestinian Society. Al-Tahrir – Jurnal Pemikiran Islam* 20 (2020/1) 1–22 (főleg 8–12); <https://jurnal.iainponorogo.ac.id/index.php/tahrir/article/view/1922> (2022. szeptember 22.). Továbbá: Fadwa Nusairat, *The Role of Abdul Hamid II in Facilitating Zionist Hegemony Over Palestine*. Beirut, 2019.

⁴⁴ Vámbéry, *Meine Erinnerungen an Dr. Herzl*, 478–479.

⁴⁵ Vámbéry e cikkénél természetesen nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a Herzl által alapított cionista orgánus, a *Die Welt* Herzl születésének 50. évfordulójára kiadott különszámában jelent meg. Vámbéry zsidósághoz való kapcsolatára, identitáskonstrukciójára jelen írás nem tér ki.

⁴⁶ ZT II. 133–134.

„Az egyik legérdekesebb embert ismertem meg ebben a hetvenéves bicegő magyar zsidóban, aki maga sem tudja, hogy inkább török vagy angol-e, németül ír, tizenkét nyelven beszél tökéletesen, öt vallást ismer, melyből kettőben pap is volt. Ennyi vallás mélyreható ismerete után természetesen ateistává kellett válnia. 1001 keleti mesét hallottam tőle, többek között a szultánhoz fűződő szoros kapcsolatáról stb. Azonnal a bizalmába fogadott, és becsületszavára mondta, hogy angol és török ügynök. A magyarországi egyetemi katedra csak egy álca, miután hosszú kínokat állt ki egy zsidóellenes társadalomban. Számos titkos iratot mutatott, igaz török nyelven, amelyeket nem tudtam elolvasni, csak megcsodálni. Többek között a szultán egy saját kezű feljegyzését.

Hechler azon nyomban nyersen elküldte, egyedül akart velem lenni. Azt mondta: »Nem akarok pénzt, gazdag ember vagyok. Arany steaket nem tudok enni. Van negyed millióm, nincs szükségem a kamatok felére sem. Ha segíték Önnek, azt az ügy miatt teszem«.

Részletesen kikérdezett a tervünkről (pénz stb.). Bizalmasan tudtomra adta, hogy azzal a kéréssel hívatta őt a szultán, hogy az európai lapokban kedvező színben tüntesse fel őt. Ebben a segítségére tudok lenni?

Kitérő választ adtam.

Közben újra és újra visszatért élete kiemelkedő eseményeire. ... Törökországban kávéházi énekesként kezdte, majd másfél év múlva már a nagyvezér bizalmasa volt. Aludhatna a Jildizben, de attól tart, hogy ott megölhetnék. A szultán asztalánál eszik – a bensőséges viszony jeleként kézzel a tálból –, de nem tud szabadulni a gondolattól, hogy megmérgezik. És még száz ilyen pittoreszk történet.

Azt mondtam neki: Vámbéry bácsi – hívhatom úgy, ahogy ezt Nordau is teszi? –, írja meg a szultánnak, hogy fogadjon. Először is, mivel a sajtóban szolgálatára lehetek, másfelől mivel a pusztá jelenlétem növeli a hitelét.

Számomra az lenne a legjobb, ha ön tolmácsolna.

Ő azonban tart a nyári utazás viszontagságaitól.

Lejárt az időm. Bizonytalan, hogy tesz-e lépéseket. Mindenekelőtt az, vajon ír-e a szultánnak az audienciám végett.

Búcsúzáskor azonban megölelt és megcsókolt. ...”

Herzl még aznap újabb bejegyzésben rögzíti egy Vámbérynek szánt levél tartalmát, amelyben ismét az audiencia előmozdítására buzdítja. A levél elején Vámbéry zsidó származására apellál: mindketten „zsidóember”-ek, ami nagyban közrejátszott abban, hogy azonnal szót értettek úgy emberként, mint zsidóként.⁴⁷ Lényegében ezeket ismételte meg magában a levélben is: Herzl nagymértékben a segítségére lehetne a nyilvánosság előtt, a közvélemény formálásában, másfelől az audiencia még akkor is emelné a szultán tekintélyét, ha nem fogadná

⁴⁷ ZT II. 134.

el azonnal Herzl álláspontját. A részletekről a kongresszus⁴⁸ után is lehetne egyeztetni. Tolmácsként szívesen látná Vámbéryt. A cionista kongresszus előtt elégséges lenne az audiencia, a gyakorlati eredmények ráérnének utána is. Vámbéry részéről egyelőre „kolosszális szolgálat” lenne, ha sikerülne kieszközölni Herzl fogadását a Portánál: „Értem, mit akar létrehozni az önéletírásával: egy királysírt. Koronázza meg a piramisát a következő fejezettel: Hogyan segítettem népemnek előkészíteni a zsidók hazatérését. Egész figyelemreméltó élete úgy tűnne, mintha erre áldozta volna.”⁴⁹

Vámbéry erre a levélre június 19-én postafordultával válaszolt Mühlbachból. Kifejti, hogy Herzlhez hasonlóan maga is úgy érzi, hogy azonnal megtalálták a közös hangot, amin nem is kell csodálkozni. Ugyanakkor felhívja Herzl figyelmét arra, hogy az írásbeli érintkezésnek a keleti kultúrában megvannak a maga korlátai, hatást csupán a szóbeli közléssel, a kimondott szóval lehet elérni, főleg a szultánnál, de nála is csak rendkívül szorult helyzetben. A keleti emberrel rebuszokban, virágnyelven kell beszélni, és szükség van nem csekély mennyiségű türelemre, semmit nem szabad siettetni:⁵⁰

Kedves öcsém uram,

Sie haben Recht. Wir haben uns verstanden, weil nach dem arabischen Sprichwort – Von einem Herzen zum anderen führt ein Weg – und diesen Weg hat Mutter Natur für uns gepflastert.

Dem Cohn⁵¹ Ihre Angelegenheit *schriftlich* mitzuthemen hat keinen Werth, nur gesprochene Worte können bei diesen Mamser ben nenide⁵² etwas ausrichten, und auch nur dann wenn ihm das Wasser schon bis an die Lippen reicht. Schuld bitte ich von Allem. Im Orient muss man in rebus orientalibus orientalische Langmuth bewahren. Überstürzung führt zu Nichts, denn das Sprichwort sagt – Eilen ist des Teufels Werk und zögern ist gottgefällig.

Mit aufrichtiger Hochachtung
H. Vámbéry

⁴⁸ Az 1900-ban Londonban megrendezett 4. Cionista Kongresszus. Már a 3., 1899-ben Bázelben megrendezett kongresszuson is nagy jelentősége volt annak, hogy Herzl a közönség előtt beszámolhatott a német császárral folytatott tárgyalásokról.

⁴⁹ ZT II. 134–135.

⁵⁰ Vámbéry levele, 1900. június 19. (Vámbéry Izraelben fellelhető leveleinek másolatával kapcsolatban ld. a 2. jegyzet végén szereplő hivatkozást.)

⁵¹ Itt: 'szultán'.

⁵² Helyesen: *mamser-ben-nide*. A jiddis szó jelentése 'fattyú', vagyis a vallási törvények értelmében tisztátalan nő gyermeke.

Herzl azonban hallani sem akart a keleti lassúságról, ezért június 21-én kelt levelében tovább győzködte Vámbéryt, hogy siettesse az ügyet, nem akart időt veszíteni. Azzal érvelt, hogy a szultánnak nem kell tudnia arról, hogy kettőjük között csak most indult el a közös gondolkodás, Vámbéry hivatkozhat arra, hogy már hosszabb ideje érlelődik benne ez a „mentő ötlet”. Herzl – Vámbéry hiúságát legyezgetve – őt a tettek emberének tartja, energikus valakinek nevezi. Disraelitől idéz,⁵³ miszerint ő a faj és származás alapján mindent megtehet, csak nem hibázhat. Gondolkodjék így Vámbéry is, tanácsolja, de a legfontosabb: „Akarjon, Vámbéry bácsi!” Herzl azt javasolja, hogy Vámbéry igenis írjon Konstantinápolyba, még hozzá úgy, hogy a szultánnal éreztesse, nincs vesztenivalója, a jövevény, azaz ő, gyógyírt jelenthet a fennálló bajokra: „Hallgasd meg, vess rá egy pillantást, utána még mindig kidobhatod. Többet nem kell neki mondania. Ezt azonban tudtára kell adnia – ha Ön is akarja.”⁵⁴

Herzl naplóbejegyzése szerint Vámbéry válaszolt neki Mühlbachból, de ez a levél nem maradt fenn. A feljegyzés szerint Vámbéry érzekelte Herzl sürgetését, úgy érezte, hogy árkon-bokron hajtja őt, ezért gyaurnak nevezi. Ennek ellenére írt a szultánnak, azonban felhívhatta Herzl figyelmét arra, hogy nincs rá biztosíték, hogy a szultán kézhez is kapja a levelet. Herzl ugyanebben a naplórészletben (1900. június 24.) még említést tesz arról, hogy ír Nóri bejnek,⁵⁵ mivel a szultán legalább küldhetne a kongresszus számára egy üzenetet.⁵⁶ Válaszról, illetve arról, hogy Herzl reflektált-e erre, nincs tudomásunk.

Ezt követően Herzl július 2-án írt ismét Vámbérynek. Találkozott Koerberrel,⁵⁷ akinek megemlítette a romániai zsidók ügyét,⁵⁸ mivel a törökországi betelepítés számukra szintén égető kérdést jelentett volna, belpolitikai szinten is.⁵⁹ Herzl levelében jelzi, hogy az ő képviselőüket is felvállalná a szultán előtt, amit akár konstantinápolyi követük révén ők is kieszközölhetnének számára, és amennyiben ez megtörténne, számítana Vámbéry segítségére, majd ismét a betelepítés előnyeit eseteli.⁶⁰

Vámbéry augusztus 24-én írt Herzlnek. Nagy érdeklődéssel olvasta a *Times*ban megjelent tudósításokat, válaszokat, és „természetesen örömmel és

⁵³ Benjamin Disraeli (1804–1881) brit kormányfő 1868-ban, majd 1874 és 1880 között.

⁵⁴ ZT II. 136–137.

⁵⁵ Mehmed Nóri bej (1858–1908) török hivatalnok, apja francia származású volt. 1893-tól a külügyminisztérium főtitkáráként dolgozott.

⁵⁶ ZT II. 138.

⁵⁷ Ern(e)st von Koerber (egyéb alakjai: Ernst von Körber, Ernst von Korber, 1850–1919) osztrák politikus, 1900–1904, illetve néhány hónapig 1916-ban osztrák kormányfő.

⁵⁸ Herzl erről vezércikket írt a *Die Welt*ben „Die rumänische Judenkrise” címmel 1900. június 29-én, amely válasz volt a *Jewish Chronicle* 1900. június 22-én (15–16. lap) megjelent szerkesztőségi cikkére.

⁵⁹ Ausztriába beengedni őket legalább annyira kényes lenne, mint lezárni előttük a határt, ami az antiszemitizmus vádját vonhatná maga után.

⁶⁰ ZT II. 140–141.

büszkén gondoltam Tivadar öcsémre”.⁶¹ A Mühlbachban töltött időszak hamarosan véget ért számára, mivel a perzsa sah budapesti látogatása miatt haza kellett utaznia. Bécsben szívesen viszonzta volna Herzl látogatását, de hálás, hogy Herzl ettől eltekintett, és idős korára való tekintettel megkímélte őt az utazás viszontagságaitól. Egyben meghívta őt otthonába, hogy majd ott beszéljék át részletesen közös ügyüket.

Ezt követően kifejti, hogy Konstantinápolyból válasz, ráadásul nem is kedvezőtlen válasz érkezett. A szultán meggyőzése folyamatban van, viszont Herzlt türelemre inti. A levél mellé egy könyvét is elküldi fiatal barátjának.

Herzl a londoni kongresszus után fáradt, augusztus 29-én csupán annyit jegyez be naplójába, hogy Vámbérytól egy „vigasztaló levelet” kapott, mivel a szultántól nem érkezett kedvezőtlen válasz, igaz, támogatásról sem írt.⁶² Naplójában ugyan nincs nyoma, de minden bizonnyal írhatott néhány sort Vámbérynek, mivel utóbbi augusztus 30-án válaszolt neki. Herzl tudtára adta, hogy szeptember 25-éig találja őt Budapesten, és szívesen áttekintené vele közös ügyüket. Vámbéry a *Die Welt* és a *Times* hasábjain olvasottak alapján szóban kívánná Herzlrel megosztani a nézeteit. Közben a szultán meghívta őt a trónra lépésének emlékére rendezett ünnepségre,⁶³ amit nem kíván elfogadni, de ennek okairól is személyesen beszélne inkább. Annyit azonban már előrebocsájt, hogy a szultánnal való kapcsolata „kitűnő”. Levelének zárása: „Valaminek kell történnie és fog is történni. Csak türelemre és bölcsességre inti Önt őszinte barátja és tisztelője, H. V.”

Vámbéry szeptember 4-én kelt levelében arról tájékoztatja Herzlt, hogy a hónap végéig Budapesten fog tartózkodni, és örömmel venné, ha meglátogatná. Előfordulhat, hogy előtte még elutazik Bécsbe, arról azonban előzetesen értesíteni fogja. Szeptember 14-én sikerül megvalósítani a találkozót: Vámbéry meghívja Herzlt 16-ára, vasárnapra egy szűk körű ebédre. Ennek a meghívásnak Herzl eleget is tett, de naplóbejegyzése szerint gyakorlati haszna nem volt az utazásnak. Vámbéry sokat mesélt magáról, valójában ugyanazt, amit már korábban is, még Mühlbachban. Becsületszavát adta, hogy 1901 májusában a szultán fogadni fogja. Herzl értetlenkedéssel fogadta, hogy adhatja olyasvalamire becsületszavát, ami nem tőle függ.⁶⁴ Herzl szeptember 16-án este Pesten, a szállodájában még találkozott a berlini török nagykövettel, Ahmed

⁶¹ Vámbéry az 1900. augusztus 13. és 16. között Londonban megrendezett 4. Cionista Kongresszussal kapcsolatos híradásokra utal. Az eddigiek közül ez volt a leglátogatottabb kongresszus 497 delegálttal. Herzl összegzése szerint „sok láрма, izzadság és hírverés” jellemezte, munka anélkül kevésbé, az eredmény mégis „nagyyszerű”, mivel az angol lapokban olyan tudósítások jelentek meg, „amelyek hasznunkra voltak és vannak” (ZT II. 144).

⁶² ZT II. 144.

⁶³ II. Abdülhamid 1876. augusztus 31-én lépett trónra. Ez alkalomból Herzl is gratulált táviratban (ZT II. 145).

⁶⁴ ZT II. 146.

Tevfikkel,⁶⁵ akivel hajnali fél egyig beszélgettek. Vámbérynek szeptember végén azonban bőven akadt feladata a perzsa uralkodó (és népes kísérete) magyarországi látogatása kapcsán, így következő levelét csak szeptember 28-án írta Herzlnek, és ebben hallgatása okaként a vizitet nevezi meg. Herzlnek a törökországi látogatás időpontjával kapcsolatban nem tud konkrétumokkal szolgálni, mivel a fogadó részéről még nem kapott határozott visszajelzést. Erre Herzl október 1-jén türelmetlenül jegyzi be naplójába: „Vámbérytől semmi hír. Úgy tűnik, az ügy elalszik nála.”⁶⁶ Erre írt egy levelet Nóri bejnek, akivel 1899. augusztus 28-án találkozott Bécsben, és aki maga is ígéretet tett arra, hogy segít Herzlnek az audiencia létrejöttében.⁶⁷ Herzl az írásban szóvá teszi, hogy egy évvel ezelőtti találkozásuk óta semmi előrelépés nem történt. Ugyanakkor tudomást szerzett a tervezett Hidzsász-vasútvonal megépítéséről,⁶⁸ amelyhez hajlandó előteremteni a szükséges anyagiakat a jogi biztosíték (charter) ellenében. Amennyiben a szultán fogadja, be tudja mutatni az ehhez szükséges garanciákat.⁶⁹

Vámbéry október 2-án válaszolt Herzlnek, és igyekezett őt megnyugtatni. Herzl álláspontját, miszerint „inkább hiába aratni, mint sehogy”, Vámbéry nem osztja teljes mértékben. Eközben anyagi megfontolások is lebegnek a szeme előtt, mivel a zsidók által összegyűjtött pénzt nem akarja felelőtlenül elszórni. A siker érdekében Herzl arra kéri Vámbéryt, legyen még néhány hónapig türellemmel. Úgy érzi, Vámbéry nem ismeri még őt eléggé. Erre válaszul Vámbéry biztosítja Herzlt afelől, hogy eddigi karrierje során „a királyok, szultánok és sahok bizalmát úgy érdemeltem ki, hogy a legnagyobb hangsúlyt fektettem a tiszteletre, figyelemre és megbízhatóságra, és született zsidóként a zsidó ügyet hasonló minőségben kívánom szolgálni. A keleti utakon, amelyek sajnos nagyon kacskaringósak és göröngyösek, óvatosan és elővigyázatosan kell hintázni.”

Herzl naplója alapján valószínűsíthető, hogy ezt követően október 30-án írhatott Vámbérynek, amire november hónap közepén érkezhetett válasz.⁷⁰ Herzl kifejti, hogy lázas levelezésben áll számtalan érintettel a török államadósság visszafizetése, illetve az ehhez szükséges anyagi fedezet előteremtése érdekében. Úgy érzi, már karnyújtásnyira van az audiencia időpontja, ezért Vámbéry-

⁶⁵ Ahmed Tevfik: török diplomata, 1897 és 1908 között berlini követ. Herzl már első konstantinápolyi útján találkozott vele, amikor még belgrádi követ volt.

⁶⁶ ZT II. 147.

⁶⁷ ZT II. 724.

⁶⁸ A nyugat-európai intervenciók miatt (ti. a franciák 1881-ben elfoglalták Tunéziát, a britek 1882-ben megjelentek Egyiptomban) II. Abdülhamid a németekhez folyamodott segítségért, közreműködésükkel kezdődött meg a Berlin–Bagdad-vasútvonal kiépítése, amely az 1930-as évekig elhúzódott. Ezzel párhuzamosan tervezték a Damaszkusztól délre vezető Hidzsász-vasutat is (eredetileg Mekkáig). Ld. Rashed Chowdhury, *Pan-Islamism and Modernisation During the Reign of Sultan Abdülhamid II, 1876-1909*. PhD Dissertation (McGill University). Montreal, 2011 (főleg 270–335); <https://escholarship.mcgill.ca/concern/theses/rf55zc82f> (2022. szeptember 23.).

⁶⁹ ZT II. 724.

⁷⁰ ZT II. 156, 727. Levél azonban egyik fél részéről sem maradt fenn.

vel táviratoztat Konstantinápolyba. A terv az, hogy Vámbéry előre megy, majd ő is hamarosan követi.⁷¹ Vámbéry azonban november 22-én levélben jelzi, hogy az ügy megtorpan, török részről nem jött válasz, így óvatosságra inti Herzlt, bármit is hall a Porta részéről. Egy hét múlva Crespi⁷² a nagyvezérrel, Halil Rifat pasával,⁷³ az első titkárral, Tahszin pasával⁷⁴ és a pénzügyminiszterrel (valószínűleg Zühdü pasával)⁷⁵ egyeztetett a kölcsön ügyében.⁷⁶ A hitelt a Deutsche Bank folyósította volna. Tahszin pasa arról tájékoztatta Crespit, hogy Herzl javaslatát Vámbéry a szultán elé terjesztette. Crespi szerint a török meghívó napokon belül megérkezhet. Herzl tisztában volt vele, hogy a cionizmus ügyét nem hozhatja szóba a szultánnál, csupán összekötő szerepet játszhat a szultán és a hitelezők között, akik csak néhány hónapon belül visszafizetendő előleget, nem pedig hitelt nyújtanak.⁷⁷ Crespi szerint Vámbéry kísérje el Herzlt, mivel ez „hallatlan előnyt” jelentene, tekintve, hogy Vámbéry bármikor bejáratos a szultánhoz. Vámbéry ajánlólevele annyit jelentett, hogy a törökök felhagytak a személye körüli bécsi és berlini érdeklődéssel.⁷⁸

Herzl valószínűleg december 3-án írt Vámbérynek, hogy megkérdezze tőle, hajlandó-e őt elkísérni a szultánhoz.⁷⁹ Ezt követően bejelentkezett nála egy pesti találkozóra, mire december 7-én Vámbéry levélben biztosította, hogy másnap délelőtt 8 és 10 óra között tudja őt fogadni. Herzl naplóbejegyzése szerint azért utazott Pestre, hogy részletesen beszámoljon Vámbérynek a Crespi-féle történeésekről.⁸⁰ Ugyanakkor Vámbérynek is voltak hírei Herzl számára, mivel német tőkésék egy bizonyos Schöllerrel⁸¹ az élükön azzal keresték meg az orientalistát, hogy járjon közbe a szultánnál egy német–török bankkoncesszió ügyében. A támogatók között volt az ujesti (ma Ujzad, Lengyelországban) herceg, báró Oppenheimer és Dirsztay főkonzul.⁸² Herzl ez óvatosságra intette Crespivel

⁷¹ ZT II. 156.

⁷² Eduard Crespi Nuri bej bizalmasa volt, de Herzl is fizetett a szolgálataiért.

⁷³ Halil Rifat pasa (1827–1901), 1895-től haláláig nagyvezír.

⁷⁴ Tahszin pasa (1858–1933): az uralkodó személyi titkári posztját 1894 és 1908 között töltötte be. Kuneralp, *i. m.*, 14, 123.

⁷⁵ Ahmed Zühdü pasa 1901 szeptemberéig volt pénzügyminiszter, utána Ahmed Resád pasa következett 1901. szeptember és 1904. október között. Ld. Sinan Kuneralp, *Son dönem Osmanlı ricalı (1839–1922). Prosopografik rehber*. İstanbul, 1999, 7, 60, 61. (Ezúton köszönöm Dávid Géza szíves segítségét a pénzügyminiszterek személyének tisztázásában.)

⁷⁶ ZT II. 728.

⁷⁷ ZT II. 161.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ A levél nem maradt fenn. Ld. ZT II. 163, 729.

⁸⁰ ZT II. 164.

⁸¹ Schöller nem azonosítható teljes bizonyossággal. Annyi tudható, hogy személye nem azonos az osztrák nagyiparos Richard von Schöllerrel (1871–1950). Ld. ZT II. 729.

⁸² Christian Krafft, Hohenlohe-Ohringen ötödik hercege, Ujest hercege (1848–1926); Ludwig von Oppenheimer (1843–1909): osztrák politikus; Ladislaus (László) Dirsztay (1856–1921): magyar származású zsidó kereskedő, Törökország tiszteletbeli konzulja Bécsben.

szemben.⁸³ Vámbéry arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Deutsche Bank ügyleteit a szultán környezetében nem szabad rögtön sötét színben feltüntetni. Egyben kérte, hogy Herzl írjon egy levelet franciául, amelyet be tudnak mutatni a szultánnak. Azonban megfélekedtek arról, hogy a szultánnak bizonyára feltűnne, hogy kettejük között franciául zajlik a kommunikáció, így Herzl két levelet írt Vámbérynek: egy igazi mély tartalmút, amely a részletes instrukciókat tartalmazta, valamint egy francia nyelvűt, amelyet már inkább a szultánnak szántak. A két levél lényege: a török államkasszának 800 000 £-ra lenne szüksége, amit 10%-os kamat mellett tudnának biztosítani, így Herzl közbenjárásával 720 000 £-ot lehetne kölcsön formájában a szultán rendelkezésére bocsátani.⁸⁴

Vámbéry december 13-án jelezte Herzlnek, hogy a levelet elküldte Konstantinápolyba. Biztosra veszi, hogy a szultán kézhez kapja, de abban már kevésbé, hogy válasz is érkezik tőle. December 15-én ismét írt Herzlnek. A levélben jelzi, hogy mindenben követi az utasításait, noha pénzügyekhez egyáltalán nem ért, „és származásom ellenére egy számár maradok”. Egyben figyelmezteti is Herzlt, hogy ne bízson meg a levanteiekben (Crespiben), mivel csalárd szándékúak. Crespivel különösen vigyázni kell, minthogy a külügyminisztériumban dolgozó francia–török diplomata, Núi bej embere.

Herzl naplója szerint Vámbéry december 18-án is írhatott neki egy levelet,⁸⁵ amelyben egyetértett azzal, hogy a Lissa & Kann⁸⁶ pénzintézet kilétét ne fedjék fel a szultán előtt.⁸⁷ Erre másnap Herzl nyomban reagált, és örömét fejezte ki az együttgondolkodás miatt. Biztosítja Vámbéryt, hogy a banktól kapott ajánlatot gondosan kezeli, és csak alapos megfontolás után él vele. Vámbéry – fenn nem maradt levelében – tájékoztatta Herzlt, hogy kapott egy levelet Crespitől, amelyet mellékel is; ebben a nagyvezér arra kéri Vámbéryt, hogy adjon információt Herzlről.⁸⁸ Herzl ezek után bízik benne, hogy Vámbéry úgys tudni fogja, miként kell írnia a nagyvezérnek. Nagyon reménykedik a téli utazásban, és biztosítja Vámbéryt a legnagyobb kényelemről, illetve arról, hogy nem lenne ellenére, ha levelezőtársa Rusztem nevű fia is velük tartana – amennyiben török részről hívás érkezne.⁸⁹

Szintén Herzl naplójából derül ki, hogy Vámbéry december 20-án is írhatott neki, igaz, most saját ügyében: jelzi, hogy amennyiben a 700 000 £ értékű ügylet

⁸³ ZT II. 164–165.

⁸⁴ ZT II. 164–167.

⁸⁵ Ez nem maradt fenn a Vámbéry-levelezésben.

⁸⁶ A Lissa & Kann holland bank volt hágai székhellyel, melyben Jacobus H. Kann (1872–1942), David Wolffsohn barátja társtulajdonos volt. Kann aktív holland cionistaként segítségére volt Herzlnek a Jüdische Kolonialbank megalapításában.

⁸⁷ ZT II. 732.

⁸⁸ ZT II. 732, 170–171.

⁸⁹ ZT II. 171.

megkötötték, jutalékként 5000 £-ra tart igényt.⁹⁰ Herzl erre röviden csak annyit válaszolt, hogy természetesen maga is megfelelő közvetítői díjban gondolkodik Vámbéry közreműködése kapcsán.⁹¹ Vámbéry mindezt írásban is rögzíteni kívánja, mielőtt ír a nagyvezírnek, azonban a dokumentum még nem áll Herzl rendelkezésére. Herzl ezért egy másik csatornán kívánja előrébb vinni az ügyet, és azt írja Crespinek, hogy Vámbéry elküldte a levelet az első titkárnak, Tahszin pasának.⁹²

Vámbéry 20-án kelt levelére Herzl az alábbiakat válaszolta: a kölcsönügylet közvetítéséhez semmi kedvet nem érez, ami talán érthető, hiszen a saját ügyét nem vinné előre, sőt csak hátráltatná azt. Ugyanakkor Crespi és emberei világossá tették számára, hogy a szultán előtti fellépésére ez kifejezetten nagy hatással lenne, mivel azt bizonyítaná, hogy pénzt is fel tud mutatni. Kisebb összeg esetén pedig az ő ügye is csak kis mértékben szenvedne hátrányt. Az összeget David Wolffsohn⁹³ teremtette elő. Herzl természetesen az ügyet támogatók iránti köszönetét is ki akarja fejezni, és pedig anyagilag is, amire 8000 £-ot tudott előteremteni, és ezt egyenlő arányban gondolja elosztani Crespi és Vámbéry között, noha Vámbéry segítségét jóval többre tartja. Bízik benne, hogy a zsidó ügy támogatói további 1000 £-ot Vámbéry rendelkezésére bocsátanak. Ezt követően Vámbéry hiúságára apellál: „Már kezdetektől fogva mondtam, hogy Önt és kapcsolatait a zsidó nép történelmi lehetőségének tartom. ... Vámbéry bácsi, Ön nem arra született, hogy valamiféle perzsa sahnak a tolmácsolásban legyen a szolgálatára. Az Ön valódi küldetése, hogy ősi népének az önmegváltásában legyen a segítségére. Ne mulasszunk el egy napot, egy órát se.” Mivel Crespi jelezte, hogy a nagyvezír egy levelet vár – amely bizonyára szükséges ahhoz, hogy a szultán elé vigye az ügyet –, ezért Herzl sürgeti Vámbéryt, hogy mihamarabb írja meg a kért sorokat.

Vámbéry – mivel maradéktalanul bízik Herzlben – a kérésnek eleget is tesz, ezt levélben jelzi december 26-án. Biztosítja Herzlt, hogy a nagyvezírnek a legékeesebb keleti stílusban írt arról, hogy a nevezett bankárok megbízható, szavahihető emberek, akiket régóta ismer. Egyben felhatalmazza a nagyvezírt, hogy ezt a levelet megmutassa a szultánnak, akinek így minden bizonnyal eloszlanak a kételyei. Noha teljes mértékben megbízik Herzlben, Vámbéry mégis kissé aggódik, mivel az ő számára a bankárok teljesen ismeretlen személyek, és nem lát garanciát arra, hogy betartják ígéretüket. Azért nagyon reméli, hogy nem kell csalódnia.

Herzl december 28-án kelt válaszában megnyugtatta Vámbéryt, hogy ez nem volt semmiféle „leap in the dark”, teljesen megbízhat benne. Hogy szavahihető-

⁹⁰ Ez a levél sem maradt fenn. (Az összeg korábban 720 000 £-ként szerepelt.)

⁹¹ ZT II. 171.

⁹² ZT II. 733, 171.

⁹³ David Wolffsohnról ld. a 25. jegyzetet.

ségét igazolja, megküldi Vámbérynek a bankárok eredeti levelét, amelyet postafordultával kér vissza. Az egyik legrégebb és legjobb, immár 80 éve működő holland bankról van szó. A cég jelenlegi feje már a harmadik generációt képviseli, dúsgazdag, és kormánykörökben nagy tekintélynek örvend, amiről Herzl is meggyőződhetett. A jogi biztosítékra vonatkozó ügylet esetében azonban ez a bank nem jöhet szóba, azt Herzl másokkal, tőkeerősebb házakkal szándékozná lebonyolítani. A levélhez mellékel egy kivágott cikket a bécsi *Politische Correspondenz*⁹⁴ című napilap egyik számából, amely december 27-én jelent meg, és azt taglalja, hogy Törökország a politikai cionizmus miatt szigorúan korlátozta a Palesztinába való bevándorlást.⁹⁵ Herzl ez a hír nem töri le, sokkal inkább jó jelnek tartja. Kéri Vámbéryt, hogy a bankház nevét kezelje szigorúan bizalmasan. A bankár ugyan egy úriember, de a szultán környezetéből nehogy közvetlenül hozzá forduljanak, „mert akkor bizony másnak kaparta ki a gesztenyét. Ehhez azonban az én bácsim túl dörzsölt. A legjobb dolog az, hogy Ön megért engem, bízik bennem és követ engem.”⁹⁶

Vámbéry erre december 29-én kelt levelében kifejti, hogy soha nem volt kétsége afelől, hogy Herzl tetőtől talpig úriember. Mégis erős félelmek gyötrik, mivel annak ellenére, hogy a cionisták vezére, két világ határán mozog, és talán nem annyira nyugati gondolkodású, hogy a levanteiek jelentette veszélyt ki tudja küszöbölni. Nuri bej és Crespi gazembersége határtalan az ügyleteik miatt, így nem lehet eléggé elővigyázatosnak lenni. Vámbéry is osztja Herzl nézetét a *Politische Correspondenz*ben megjelent cikk kapcsán. Úgy látja, hogy a szultán előtte teljesen másképp nyilvánult meg: minden mindegy számára, „csak pénz és hatalmat akar”. Herzl számára ez fontos üzenet volt.⁹⁷

Utolsó figyelmeztetés

Az év utolsó napján Herzl azt kívánja, hogy „barátságunkból szülessék valami nagy dolog az emberiség, különösen a népünk számára”.⁹⁸ A *Politische Correspondenz*ben megjelent írás felett azonban nem tud napirendre térni, mivel ezek a gondolatok nagy nyilvánosságot értek el. Ennek tudatában Herzl változtatni kíván a taktikáján, és pénzügyi támogatóit arra fogja kérni, hogy zárjanak el mindennemű pénzcsoport Törökország irányába, ezzel is érzékeltetve a szultánnal, hogy Herzl nem súlytalan tárgyalópartner. Ugyanakkor „jó zsidóként” „a jóság jeleként” még utoljára gyengéden figyelmeztetni kívánja a szultánt,

⁹⁴ Mérsékelt liberális bécsi napilap, 1874 és 1915 között jelent meg.

⁹⁵ ZT II. 734.

⁹⁶ ZT II. 176–177.

⁹⁷ ZT II. 177–178.

⁹⁸ ZT II. 178.

ezért arra kéri Vámbéryt, hogy ennek tudatában jelezze ezt a Portának. A biztonság kedvéért meg is írja a levelet Vámbéry számára, amelyben a törökök haszonszerzésére és a károk mérséklésére hivatkozik. Herzl saját érdemeit is számba veszi: a görögökkel folytatott háború kitörésekor öt orvost küldött saját költségén a hadszíntérre,⁹⁹ újságíróként nem mulasztotta el a törökök dicséretét és védelmét,¹⁰⁰ minden cionista kongresszuson első dolga volt üdvözlő táviratot küldeni, a pénzügyi krízis hallatán 700 000 £-ot ajánlott fel a török kormánynak, ráadásul jóval kedvezőbbben, mint ahogy az a pénzpiacokon szokásos. Azonban mindezért soha nem kapott egy jó szót, sőt, a pénzügyi felajánlás kapcsán még egy arculcsapást is el kellett szenvednie. A *Politische Correspondenz*ben megjelentek szerint Törökország megtiltotta a zsidók számára, hogy Palesztina földjére lépjenek, mivel a cionista mozgalom Júdea országát kívánja létrehozni. Herzl azonban ezt „butaságnak” nevezi, mivel a cionisták szándékuk szerint csupán „török fennhatóság alatt békés munkásokat telepítenének az országba”, ami „hatalmas előnyökkel járna”. Természetesen amennyiben a törökök számára a zsidókkal való barátság nem lehetséges, úgy a kölcsönösség hiányában nehéz lesz az együttműködés. Herzl azon fog munkálkodni, hogy tehetős hitelező barátait meggyőzze arról, hogy ne folyósítsanak további hiteleket Törökország számára. Ő maga a zsidó betelepítés ügyében Kanadával fog tárgyalni. Vámbéry tanácsolja azt a szultánnak, hogy *azonnal* keresse magához Herzlt,¹⁰¹ mielőtt tervezett tárgyalásait megkezdene a bankárokkal. A Herzl-lel való barátság haszonnal járhat mind a sajtó, mind a pénzemberek felé.

Jól mutatja Herzl felindultságát, hogy azt is tudtára adja Vámbérynek: nehogy azt higgye, hogy ezek csak üres szólamok. Amennyiben január közepéig nem érkezik érdemi válasz, beváltja ígéretét, azaz megkezdí a tárgyalásokat a pénzemberekkel a törököknek szánt szubvenció leállításáról.¹⁰² Másnap egy újabb levélben hozzáteszi: Vámbéry mindenképp emelje ki a szultán előtt, hogy közbenjárásával maga is mekkora szolgálatot tesz a szultánnak, mivel olyan dolgot oszt meg vele, amely számára hátrányokkal járhat.¹⁰³

Vámbéry 1901. január 4-én arról számol be Herzlnek, hogy kérésének eleget tett, részletes levelet írt a szultánnak, melyben figyelmeztette elhibázott, súlyos következményekkel járó politikájára. Ugyanakkor Herzlnek is tudtára adja, hogy sok jóra, érdemi fordulatra ne számítson a „szellemileg ernyedt” uralkodótól. Az európai nagyhatalmak tisztán látják a kritikus török helyzetet,

⁹⁹ Már 1897-ben. Ld. naplóbejegyzéseit 1897. április 23-án (ZTI. 502), 28-án (ZTI. 505) és május 30-án (ZTI. 518).

¹⁰⁰ Már 1896-ban cikket publikált „Die Politik der Pforte” címmel (*Neue Freie Presse* 1896. június 25., 8). Herzl Törökországgal kapcsolatos, e lapban közölt írásainak részletes feltárása további kutatásokat igényel.

¹⁰¹ Kiemelés az eredetiben.

¹⁰² ZTI II. 178–179.

¹⁰³ ZTI II. 180.

nem fognak szembefordulni a szultánnal, inkább a kifosztása a cél. Vámbéry búcsúzásként ismét türelemre inti Herzlt.¹⁰⁴

Herzl két hét múlva, január 17-én írt ismét Vámbérynek, elsősorban a Lissa & Kann-nal való meghiúsult tranzakció miatt.¹⁰⁵ Wolffsohn 16-án megírta Herzlnek, hogy Kann visszavonta a bárminemű közvetítői díjra vonatkozó írásbeli garancia biztosítását.¹⁰⁶ Herzl elpanaszolja Vámbérynek, hogy Crespi és török barátai megvezették őt, ugyanis az utolsó pillanatban még nagyobb jutalékot akartak kicsikarni, ami miatt nála betelt a pohár. Most Herzlnek ügyesen kell lavíroznia mind a pénzemberek, mind Vámbéry felé. Vámbérytól teljes diszkreciót vár el, a cég nevét sehol se említse; amennyiben mégis megtette, közölje, hogy a cég nem fizet jutalékot.¹⁰⁷ Hamarosan megnyugodhatott, mivel Vámbéry postafordultával biztosította afelől, hogy Kann nevét nem említette senkinek.¹⁰⁸

Ezt követően két hónapig Vámbéry és Herzl között nincs írásbeli kapcsolat. Utóbbi naplójában ismét felhossa a palesztinai betelepítési tilalmat, amely nincs ingyére. Megismétli azon véleményét, hogy a szultán jobban tenné, ha inkább velük folytatna párbeszédet pénzügyi kérdésekben, semmint a nagyhatalmakkal.¹⁰⁹

Herzl márciusban kéri megint Vámbéry segítségét, mivel az egyéb török közvetítők mellett Crespi is állandóan hitegeti őt az audienciával. Március 22-én kapott tőle egy levelet,¹¹⁰ melyhez csatolt egy török írást is azzal a tervvel, hogy a cionista ügy érdekében elküldi a szultánnak. Noha Herzl nem veszi komolyan Crespi jelentkezését, továbbküldi az írást Vámbérynek, hogy megbizonyosodjék a tartalmáról, egyben megtudakolja tőle, hogy hajlandó-e őt elkísérni Konstantinápolyba.¹¹¹

Vámbéry válasza kedvező: amennyiben komolyra fordulna az ügy, természetesen szívesen áll Herzl szolgálatára a szultánnál. Ugyanakkor Crespi levele nem elegendő az audienciához. Crespi arról ír, hogy a Deutsche Bank ajánlatát egy meg nem nevezett forrás jelentősen túllicitálná. Azonban ez a szándék elsősorban politikai szempontokat venne figyelembe, nem Törökország javát kívánná szolgálni. Crespi javaslata az, hogy mindketten (Herzl és Vámbéry is) utazzanak Konstantinápolyba, ugyanis ha Herzl terve nem valósulna meg, a szultán

¹⁰⁴ Vámbéry egyszersmind azt is Herzl szemére veti, hogy az utóbbi időben írt több levelére nem kapott választ, amit úgy ítél meg, hogy Herzl kitér előle, és szándékosan nem osztja meg vele a terveit. Vámbérynek ez az állítása nem teljesen értelmezhető, mivel Herzl mindent végtelen precizitással dokumentált.

¹⁰⁵ ZT II. 212.

¹⁰⁶ ZT II. 742.

¹⁰⁷ ZT II. 212.

¹⁰⁸ ZT II. 214. Ennek a levélnek a fennmaradásáról nincs tudomásunk. Vámbéry ezt követően 1901. január 19-én írt Herzlnek, kevésbé releváns dolgokról. Csupán utóiratban jegyzi meg, hogy követet vár Konstantinápolyból; amennyiben érdemben megtud valamit, jelentkezik.

¹⁰⁹ ZT II. 223.

¹¹⁰ Herzl levele nem maradt fenn. Ld. ZT II. 228, 748.

¹¹¹ ZT II. 228.

a Mekka–Buhara-projektre összpontosítaná a figyelmét. Crespi végül a zsidók és a szultán viszonyára utal, melyben a szultán tűnhetne a keresztény elnyomatás alóli megmentőnek. Vámbéry végül jelzi, hogy közel sem biztos, hogy ez a levél a szultán elé kerül, de amennyiben mégis, senki nem garantálja, hogy hallgatna a hívatlan tanácsadóra. „Számomra az egész történet kissé idegennek tűnik” – írja. Vámbéry részéről a konstantinápolyi utazás „nem lenne nagy áldozat”, de ha nem biztos annak kézzel fogható eredményében, nem használhatja fel a cionisták (anyagi) eszközeit. „Borzongok ettől a gondolattól. Éppen ezért maradok a korábbi álláspontomnál, azaz akkor megyek Cohnhoz,¹¹² ha hívat, nem előbb.” Nyolc nappal korábban a szultán gratulált Vámbérynek születésnapja alkalmából, de nem említette, hogy személyesen is találkozni kívánna vele.

Vámbéry április 3-án kelt levelében megírja Herzlnek (Crespi kérésére), hogy a Portánál kik a barátai: maga a szultán, valamint Tahszin bej, Dzsevád bej,¹¹³ Nüri pasa, Fáik bej,¹¹⁴ valamint a ceremóniamester Ibrahim Gázi bej. Nem ápol szívélyes viszonyt Izzet bejjel,¹¹⁵ aki Tahszin riválisa, de egyébként mindig törekedett arra, hogy ne szerezzen ellenségeket. Beszámol még arról, hogy éppen előző nap kapott a szultántól egy meleg hangú levelet, amelyben teljes bizalmáról biztosítja. Kéri Herzlt, hogy látogassa meg Pesten, mivel „komoly és fontos dolgokról” kívánna beszélni vele. A kérésnek Herzl április 10-én eleget is tett.

Másnap bejegyzi naplójába, hogy Vámbéry immár maga javasolta, hogy most kellene Konstantinápolyba látogatnia, mivel a szultán azt szeretné, hogy Vámbéry közvetítsen közte és barátja, VII. Eduárd¹¹⁶ között. A látogatás alkalmával javasolná a szultánnak, hogy fogadja Herzlt, mivel jó szolgálatára lehet. Azt fogja mondani a szultánnak: „Felültetheted Herzlt. Légy hozzá kedves, ezzel még semmire sem kötelezed magad.” Herzl szívesen szóba hozná a török államadósság átvállalásának a kérdését. Vámbéry útiköltséggént 600 forintot kért, Herzl ezret kínált neki, de valójában kétezer frankot kapott. Vámbéry biztosította afelől, hogy visszaadja a maradékot. Herzl azt is feljegyzi, igazából arra számít, hogy Vámbéry útja eredménytelenül fog végződni, mégis helyes döntésnek érzi, hogy leküldték a szultánhoz. Ugyanakkor az anyagi lehetősé-

¹¹² Ti. a szultánhoz.

¹¹³ Nem állapítható meg teljes bizonyossággal, kire gondol, mivel Ibrahim Dzsevád bej (1866–1899), a nagyvezír, Halil Rifat pasa fia ekkor már nem élt, utoljára 1898 októberében tesz róla említést a naplójában (ZTI. 651).

¹¹⁴ Fáik bej a belügyminiszter, Memduh pasa magántitkára, Lütüf bég fia volt; Lütüf bég, első kamarás pedig a szultán bizalmasa, az ő közbenjárására lett Tahszinből első titkár.

¹¹⁵ Izzet pasa (?–1924), második kamarás és titkár, rangban Tahszin mögött állt.

¹¹⁶ VII. Eduárd (1841–1910) az Egyesült Királyság és a Brit Domíniumok királya, 1901-től India császára.

geik végéhez értek, sőt már ezt a 2000 frankot is hitelből finanszírozták, mivel az Unionbanknál¹¹⁷ letétbe helyezett 3000 £-ot Herzl török útjára tartogatják.¹¹⁸

Herzl ugyancsak április 11-én kelt naplóbejegyzése szerint kapott egy újabb, felettébb érdekes levelet Crespitől, aki arra kéri, kérdezze meg Vámbérytől, hogy mi volt abban a küldeményben, amelyet a külügyminisztérium közvetítésével a Jildiz köskből (palotából) kapott. Van-e benne esetleg valami, ami a folyamatban lévő tárgyalásokat érinti? Herzl sajátosnak tarja Crespi levelének a stílusát, mintha azt sugallná, hogy tudja, Herzl számára jelentőséggel bírhat annak tartalma. Ez Herzlben kételyeket ébreszt Vámbéry konstantinápolyi utazásával kapcsolatosan, hogy talán nem ismeri barátja utazásának minden mozgatórugóját. Herzl elképzelhetőnek tartja, hogy Vámbéry kettős játékot játszik, és „már tudja, hogy a szultán látni akar”, csupán a költségeit finanszíroztatja vele.¹¹⁹ Vámbéry április 14-én visszajelez Herzlnek, hogy megkapta a 2000 frankot, és hamarosan útnak indul.¹²⁰ Április 15-én tisztázódik az ominózus levél tartalma: Crespi megírja Herzlnek, hogy a Vámbérynek küldött csomag egy kitüntetést rejt Falk Miksa¹²¹ felesége részére.¹²²

Vámbéry küldetésben

Herzl április 22-én jegyzi be naplójába: Crespi annyira biztosra veszi az ő meghívását, hogy már a konstantinápolyi szálláslehetőségeket vázolja. Két hotelre tesz javaslatot, de Herzl attól tart, ezekben hemzsegnék Crespi kémjei. Herzl nagyon izgatott, mivel Dirsztaytól megtudja, hogy Taussig a Bodencreditanstalttól szintén Konstantinápolyba utazott.¹²³ Taussig nem tartozott Herzl és a cionizmus támogatói közé, így félő volt, hogy törökországi jelenléte árthat az ügynek. Ráadásul teltek-múltak a napok: Vámbéry már április 19-én a szultánnál volt, nyolc napot tervezett maradni, ebből három már eltelt. Herzl így ír: „A Vámbéry-kísérlet a legkomolyabb, amit eddig csináltunk; megghiúsulása éppen ezért a legnagyobb diplomáciai vereség 1898 októbere óta, amikor a német császár kénytelen volt riadót fűjni. A következő napok ismét történelmi jelen-

¹¹⁷ A bécsi Unionbanknál Moriz Reichenfeld (1860–1940) volt az egyik igazgató, aki Herzl feleségének, Julie Naschauernek közeli rokona volt.

¹¹⁸ ZT II. 232.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ ZT II. 234.

¹²¹ Falk Miksa (1828–1908) negyven éven át, 1867 és 1906 között a német nyelvű *Pester Lloyd* főszerkesztője volt. Feleségéről nem állnak rendelkezésre további adatok.

¹²² ZT II. 236.

¹²³ Theodor Ritter von Taussig (1848–1909): osztrák pénzügyi szakember, 1874-től a bécsi Bodencreditanstalt igazgatója, majd 1908-tól elnöke, Ferenc József császár bankára, hosszú ideig vezető szerepet töltött be a bécsi zsidó közösségben.

tősséggel bírnak.”¹²⁴ Ezek a napok azonban hírek nélkül teltek. Herzlben kettős érzések kavarnak: egyrészt örül, mivel most nyugalom veszi körül a *Neue Freie Presse* szerkesztőségében,¹²⁵ és egy törökországi út veszélyeztetné a testi épségét, másfelől mégiscsak csalódott, hogy semmi hír nem érkezik a Porta felől.¹²⁶

Vámbéry visszaérkezése után abban maradtak, hogy Herzl két napra elutazik, majd Budapesten találkozni.¹²⁷ Rövid pihenését követően otthon már két levél várta Crespitől, aki április 27-én arról tájékoztatta – állítólag az orientalista megbízásából –, hogy a szultán még marasztalta Vámbéryt, továbbá eldöntött dolog, hogy a szultán kész fogadni Herzlt, de csak Vámbéry távozását követően. A részleteket Budapesten majd személyesen a magyar tudós osztja meg vele. Herzl nem érti, mi a jelentősége annak, hogy Vámbéryvel ne tartózkodjanak egyszerre a török fővárosban, amikor ő lenne a tolmácsa. A néhány nap múlva esedékes találkozás Vámbéryvel minden bizonnyal minden kérdést tisztázni fog.¹²⁸ Erre május 7-én került sor.

Herzl hamarabb ért Vámbéry otthonába, mint Vámbéry maga Pestre, mivel az Orient expressz négy órát késett. A pályaudvaron fia, Rusztem és Herzl várta, az otthonához azonban csak Herzlrel utazott. A beszámolóját éktelen haraggal kezdte, mivel a szultán többször is visszatartotta. Az eredmény azonban nem maradt el: fogadni fogja Herzlt! „Nem mint cionistát, hanem mint a zsidók főnökét és befolyásos újságírót.”¹²⁹ Vámbéry elmondta, hogy a szultán rendkívül bizalmatlanul állt hozzá; ő azzal nyugtatta, hogy mivel VII. Eduárd meghívta őt, ezért felkínálja neki közvetítő szolgálatát. Másik érve az volt, hogy a nyilvánosság előtt javítani kellene a megítélésén, ezért javasolta neki, hogy fogadja Herzlt mint nagy tekintélyű újságírót. A szultán hatszor hívatta Vámbéryt, mire igent mondott. „A fickó teljesen bolond és egy bandita.” Vámbéry figyelmezteti Herzlt, hogy a cionizmusról nem beszélhet a szultánnak, mivel Jeruzsálem ugyanolyan szent hely számára, mint Mekka. A cionizmus azonban jól jöhet, elsősorban a kereszténységgel szemben. „Azt akarom, hogy a cionizmus tovább éljen, ezért ütöttem Önnek nyélbe az audienciát, különben nem tudott volna

¹²⁴ ZT II. 238.

¹²⁵ Herzl és munkaadója, a *Neue Freie Presse* között többször adódott pattanásig feszült helyzet, mivel Herzl cionista aktivitása rengeteg utazással járt, amit a tulajdonosok, akikkel jó személyes kapcsolatot ápolt, nehezen viseltek. Ugyanakkor Ausztria első lapjának a tárcarovatát vezette (azaz kulcsemberek voltak), és maga is szellemesen írt, így kölcsönösen egymásra voltak utalva, a feladatait pedig valahogy mindig elvégezte. A rendszeres kaotikus helyzetek, valamint a lap anticionista álláspontja miatt Herzl maga is többször elgondolkodott, hogy megváljon a laptól, de mivel cionista munkáját fizetés nélkül végezte, nem akarta feladni anyagi függetlenségét, ugyanis saját lapja, az 1897-ben alapított *Die Welt* nem volt rentábilis.

¹²⁶ ZT II. 238.

¹²⁷ ZT II. 751.

¹²⁸ ZT II. 240–241.

¹²⁹ ZT II. 243.

a kongresszusa elé állni.” Vámbéry konstantinápolyi tartózkodása alatt a szultán nem volt hajlandó fogadni Herzlt, mivel kellemetlen találgatásokra adhatott volna okot. Herzl tolmácsa Ibrahim bej lesz.¹³⁰ Vámbéry majd ír egy levelet Tahszin bejnek, aki nagy jóindulattal viseltetik iránta, valamint bizalmi emberének, a derék zsidó Wellischnek.¹³¹ Türelemre azonban szüksége lesz, „akár 8 vagy 14 napba is beletelhet, mire fogadják”.¹³² Herzl két nap múlva kapott további utasításokat, valamint az ajánlóleveleket. Kérdésére, hogy a szultán tett-e bármiféle utalást a személyére, Vámbéry azt felelte, hogy Herzl neve teljesen ismeretlen előtte.¹³³ Ugyanakkor Vámbéry korábban azt mondta, hogy a bázeli konferenciák árthattak Herzlnek, de ezek szerint a szultán elfelejtette Herzl nevét.¹³⁴

Herzl nagyon elégedett volt az eredménnyel, feltéve, ha legalább egy órát beszélhet a szultánnal. „Akkor megígérem neki, hogy segíték orvosolni a problémáit, és bizalmat keltek benne.” Az útra Wolffsohnt és Oskar Marmoreket kívánta magával vinni.¹³⁵

Herzl második konstantinápolyi útja: az audiencia

Herzl 1901-es konstantinápolyi útja előtt befejezte gondosan vezetett cionista naplójának nyolcadik könyvét, mivel félt azt magával vinni „a postarabló országába”. Útközben új fejezetet kívánt nyitni, s ezzel egyben lezárta cionista tevékenységének első hat évét.¹³⁶

Bécsből Budapest felé tart, amikor rádöbben Vámbéry szavainak értelmére, rátör a fáradtság, és elgondolkodik azon, hogy a *Neue Freie Presse* ismét nélkülözni kénytelen őt, ami akár az állásába is kerülhet. Vámbéry nem a megszkott szívélyességgel fogadta: „Úgy tűnik, megbánta a szolgálatot, amit nekem tett.”¹³⁷ Utasításokkal látta el Herzlt, valamint egy, a szultánhoz írt levéllel, amelyet egy Tahszinnak címzett borítékba tett. Ugyancsak adott egy névjegykártyát Wellischtől, aki Herzlt Tahszinhoz volt hivatott kísérni. Az utasítások értelmében benne megbízhatott, de Crespiről és Nóri bejről ezt nem mondhatta

¹³⁰ Ibrahim Gázi bej (1852–1905 után): török udvari hivatalnok, a Jildiz palotában a hivatalos külügyi levelezés titkára volt (ZT II. 752).

¹³¹ Wellisch Soma (1866–1926): magyar származású zsidó orvos, évekig vezette a török belügyminisztérium egészségügyi osztályát. Herzl egyik informátora volt a Portánál.

¹³² ZT II. 243.

¹³³ Uo.

¹³⁴ ZT II. 244.

¹³⁵ Wolffsohnra pénzügyi szakértelme, Marmorekre pedig mérnöki tapasztalatai miatt kívánt támaszkodni.

¹³⁶ ZT II. 247.

¹³⁷ ZT II. 248.

el. Vámbéry éktelen haragra gerjedt, amikor Herzl közölte vele, hogy tartani kívánja magát Nóri bejnek tett ígéretéhez. Vámbéry úgy gondolta, ő eszközölte ki az audienciát, senki másnak nem jár semmiféle köszönet. Herzl azonban világossá tette, hogy noha csak szóban adta szavát, és nem tanúk előtt, az ugyanúgy él, mint egy váltó. Vámbéry tovább dühöngött, mivel úgy vélte, három hétig kínlódott, és most mások fogják learatni a babérokat. Vámbéry fiát, Rusztemet is bevonták a vitába. Vámbéry szerint az egész jutalék őt illeti, de a parázs vita sem ingatta meg Herzlt abban, hogy új ajánlatot tegyen neki. Végül Vámbéry belement abba, hogy a jutalék egyharmad része Tahsziné legyen, így Herzl odaadta Vámbérynek az ő névjegykártyáját is. A többieknek azonban nem jár semmi. Anélkül búcsúztak el egymástól, hogy egyezsége jutottak volna. Herzl megígérte, hogy a török vizit utáni első útja egyből Vámbéryhez fog vezetni. Húvösen búcsúztak egymástól.¹³⁸

Ezt követően Vámbéry Rusztem és felesége kísérté el Herzlt az állomásra. Útközben Herzl még visszatért a jutalék kérdésére. Megállapodtak abban, hogy azt háromfelé osztja: Tahszin, Vámbéry és Nóri környezete egyenlő arányban részesül belőle. Herzl hozzátette, hogy Vámbéry búcsúzáskor tudtára adta, szerinte a jogi biztosítékot most nem fogja megkapni, az évekbe telhet, és az ára 100 000 forint lesz. Herzl ezt rendben találta, majd hozzátette, hogy „akár többre is kerülhet”.¹³⁹ Maga összességében pozitívan értékeli a nézeteltérést, így ugyanis láthatja Vámbéry, hogy ő minden körülmények között tartja a szavát, és a cionista ügyet segítő felek mindegyikénél ezzel a magatartásával kíván tiszteletet kivívni.¹⁴⁰

Másnap, 1901. május 10-én a vonatút során veti papírra Vámbérynek címzett levelében, hogy noha máskor mindig könnyen szót értettek, ez előző nap más-hogy alakult. Ismét részletesen vázolja a 30 000 forintos jutalék felosztásának gondolatát, egyben kéri – Rusztemmel egyetértésben – Vámbéry beleegyezését. Herzl akkor is ragaszkodik a hálapénzhez, ha a tárgyalások nem vezetnek eredményre, mivel adott szava kötelezi. Amennyiben Vámbéry nem egyezne bele, úgy egyharmad részt kap, és kétharmadot ad Nórinak és körének. Táviratban várja Vámbéry választát.¹⁴¹

Herzl ezután rögzíti naplójában, hogy valójában mégis 2/3 részt szán a csoportnak, 1/3-ot Tahszinnak, és azon lesz, hogy Vámbéry számára is előteremtsen még további 1/3-nak megfelelő összeget. Az elosztást egy Crespitől és Nóritól bekért lista alapján, Wolffsohn segítségével kívánja megvalósítani. Május 12-én Vámbéry táviratban válaszolt Herzlnek, és az első elképzelést támogatta.

¹³⁸ ZT II. 249.

¹³⁹ ZT II. 250.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ ZT II. 250–251.

Herzl az 1901. május 17-én létrejött audienciát követően május 21-én hagyta el Konstantinápolyt. Vámbéry 23-án jelezte neki Mühlbachból, hogy ott várja őt. Egyben elnézését kéri, de kénytelen volt elutazni. Úgy érzi, hogy Herzlnek nem lesz ellenére ez a kis kitérő, mivel „az ügyünk kezd beérni, és kedves Dorim közel van ahhoz, hogy lássa megvalósulni az ideáljait. Nagyon vágyom rá, hogy beszéljünk, nevezetesen fogadása körülményeire vagyok kíváncsi.” Vámbéry június 4-ig tartózkodott Mühlbachban, de mihamarabb találkozni kívánt Herzllel. Ez május 29-én történt meg, majd közösen utaztak Franzenfeste városába, Dél-Tirolba.¹⁴²

Herzl részletesen beszámolt a történetekről, Vámbéry az elért eredményeket „kolosszálisnak” nevezte. Herzl nagyon hálás volt a segítségéért, úgy érzi, többet kapott, mint amennyit az orientalista megígért. Vámbéry szerint még abban az évben meglesz a jogi biztosíték. Ő maga szeptemberben akart ismét Konstantinápolyba utazni. Herzl úgy gondolta, hogy ír neki egy egyezménytervezetet, amelyet maga Vámbéry fog a szultán elé tenni, titkárok és miniszterek kiiktatásával. Erre 300 000 forintot szánt. Vámbéry mindkét ötletet helyeselte. Herzl arra is megkérte, hogy eszközöljön ki egy-egy kitüntetést Wolffsohn és Marmorek számára, biztosítsa Tahszint az ő barátságáról, illetve tudassa a szultánnal, hogy a közeljövőben több országba is ellátogat azzal a céllal, hogy a konstantinápolyi útjával és Palesztinával kapcsolatos kételyeket eloszlassa, valamint számíthat újságírói támogatására is, miután segített neki kilábalni a pénzügyi nehézségekből.¹⁴³

Herzl és Vámbéry júniusban ismét találkoztak, ezúttal Londonban, a Macabaeen Club egy rendezvényén.¹⁴⁴ Vámbéry ezt követően június 18-án írt Herzlnek. Megnyugtatta, hogy a rá bízott titkokat nem adja tovább, a hallgatás bölcsességét már korán megtanulta a Talmudból. Egyben tájékoztatja Herzlt, hogy Crespi környezetéből senki nem fog a szultánnak pénzügyi segítséget nyújtani, „mivel a pepecselés inkább ajánlott, mint az adósság kiegyenlítése”. Vámbéry a zsidó telepítéssel kapcsolatban is szolgál hírekkel: a szultánnak zsidó törökök kedvére lennének, de török zsidók már kevésbé, „azaz autonómia nélküli és a nagyhatalmak kikerülhetetlen intervenciója nélküli zsidó alattvalók ellen nem lenne kifogása”. E tekintetben nem fog változni az álláspontja, legfeljebb „extrém veszély” esetén, „ami azonban *jelenleg* még nem áll fenn”. Vámbéry hallotta, hogy Herzl gyengélkedett, reméli, már jobban van.

Egészségügyi problémák a Vámbéry családban is felütötték a fejüket – ezzel kezdődik az Achensee melletti Pertisauból július 6-án kelt levél, ahová Rusztem ideggyógyászati kezeltetése végett utaztak. Vámbéry a Portával kapcsolatban arról számol be, hogy a szultán nincs a legjobb állapotban, eddig két levelére

¹⁴² ZT II. 285.

¹⁴³ Uo.

¹⁴⁴ ZT II. 298.

nem érkezett válasz, ami azért jelent nehézséget, „mivel a nyugati keresztény világ ettől a halálangyaltól várja a keleti kérdés előzékeny megoldását, és nem alaptalanul”.

Ezt követően július 15-én írt levelében arról tájékoztatja Herzlt, hogy konstantinápolyi útja előtt Constans nagykövet 4 millió frankot kínált fel a szultánnak, de ennek átadása az udvari intrikák miatt megghiúsult, Londonban pedig arról értesült, hogy mérvadó angol köröknek nem lenne ellenére, „ha zsidó éket vernénk a francia–oroszmesterkedések közé”.¹⁴⁵ Vámbéry emiatt úgy tervezte, hogy szeptemberben ismét Törökországba utazik, hogy tegyen valamit az ügy érdekében. Értékelése szerint sikerült a cionizmust szalonképessé tenni, és addig nem nyugszik, míg célját el nem éri. A levél figyelmezteti Herzlt, hogy ne feledkezzen el augusztus 31-éről, és gratuláljon a szultán trónra lépéséhez.

Vámbéry július 27-én kelt sorait azzal kezdi, hogy Herzl „zseniális levelei” mindig örömmel töltik el, noha azok tartalma nem mindig biztató.¹⁴⁶ Herzl most fiatalon maga is láthatta a törökországi viszonyokat, de miközben nemes törekvéseiért lelkesedik, ne feledje, hogy a szultán „egy kolosszális gazember, miközben egy nagyon kicsi és gyenge ember; egy ember, akit ugyanazon fegyverekkel kell és fogunk legyőzni”. Nem újdonság, hogy lépten-nyomon ellenségekbe ütköznek, közülük is a legkellemetlenebb Calice.¹⁴⁷ Szeptemberben tisztábban fognak látni, amennyiben sikerülnek Vámbéry tervei. A legmagasabb török udvari körökben vannak kapcsolatai, s úgy érzi, közel állnak a sikerhez. Szeretne Herzlrel Grazban egy többórás megbeszélésre találkozni.

Néhány nap múlva, augusztus 2-án Vámbéry arról ír Herzlnek,¹⁴⁸ hogy az általa hivatkozott török újságcikk alaposan félrevezette őt, mivel a „Die Äusserung eines wolwollenden Israeliten” című közleményben Herzl *Daily Mail*-nek adott interjúját fordították le szó szerint, és dicsérő megjegyzéssel vezették be. A fordítás bővelkedik keleti túlzásokban, az egekbe magasztalja a szultán hazaszeretetét, és őt magát nagy reformernek tartja. „Minden szempontból hasznos cikk, úgy Önnek, mint a szultánnak” – teszi hozzá.

¹⁴⁵ A *Neue Freie Presse* nem sokkal később arról írt, hogy a szultán az „Administration de la Dette Publique”-et, az államadósság-kezelést szintiszta török ügyként kezeli, mivel úgy gondolja, ezzel tudja az európai bankokat nyomás alá helyezni. Ld. *Neue Freie Presse*. Esti kiadás 1901. augusztus 5., 6. Egy másnap Párizsból küldött távirat szerint a francia követ, Jean Antoine Ernest Constans (1833–1913) a szultánt a diplomáciai kapcsolatok felfüggesztésével fenyegette meg, mivel egy nagyrészt francia tulajdonú, kikötőüzemeltetésben érdekelt cég kedvezményeit vissza akarta vonni. Ld. *Neue Freie Presse* 1901. augusztus 6., 8 (a hír „Der türkisch–französische Conflict” címmel jelent meg).

¹⁴⁶ Ennek a levélnek az előzményére nincs utalás a naplóban.

¹⁴⁷ Heinrich Calice (1831–1912): osztrák nagykövet Konstantinápolyban. Herzl szerint irritálta őt, hogy a szultán 1901 májusában magas kitüntetést adományozott neki, a Medzsidije-rend legmagasabb fokozatát (ZT II. 306).

¹⁴⁸ A levél előzménye nem ismert.

Herzl augusztus 7-én arra kéri Vámbéryt, hogy írjon a szultánnak az ő nagyságáról, magyarázza el neki, hogy ő az az ember, aki képes önzetlenül megoldást nyújtani az anyagi problémákra, valamint újságíróként is nagy segítségére lehet az érdekei képviselőjében. Vámbéry hívja fel az uralkodó figyelmét arra, hogy Herzl több megbecsülést érdemelne, méltányolnia kellene az erőfeszítéseit, az utazással járó fáradalmait, segélyakcióit. Erőteljesen hiányolja a választ, neki panaszkodik, sértve érzi magát. Meg kellene becsülni ezt az embert, az áldozatvállalását, mivel egy ilyen embert elveszíteni nagy hiba lenne. Herzl szerint a levelet nem közvetlenül a szultánnak, hanem egy udvaroncnak kellene elküldeni, aki majd indiszkréciója miatt továbbadja annak tartalmát.¹⁴⁹

Vámbéry augusztus 10-én Grazból válaszol Herzlnek, és személyes találkozóra invitálja. Ismét kifejti: a szultánra csak személyesen lehet hatni. A jelenlegi állapotok kevésbé aggasztják. A legfontosabb, hogy környezetéből a „gonosz szellemet, azaz Izzetet száműzni kellene”, különben nem lehet előrébb jutni. Reméli, hogy Tahszinhez írt utolsó levele hatásosnak bizonyul, és egy hónap múlva ismét Konstantinápolyban lehet. Tisztában van vele, hogy a szultán környezete tele van gazfickókkal, de csak el fognak boldogulni velük. „Tehát csak türelem!” Első ígéretének realizálása egy évbe telt, a második bizonyára több időt vesz igénybe, „de feladni soha nem fogjuk”.

Herzl másnap megírja Vámbérynek, hogy számtalan teendője mellett képtelen Grazba utazni, így marad az írásbeli kapcsolattartás. Sajnálja, hogy a szultán nem vette igénybe a segítségét, nagyszerű torpedóhajót biztosított volna számára. Kéri Vámbéryt, hogy ezt „dörgölje az orra alá, vagy dörgöltesse mással az orra alá”. Helyesli, hogy Vámbéry már az újabb konstantinápolyi út előkészületeivel foglalkozik. Megismétli, hogy a jogi biztosíték nyélbe ütéséért 300 000 forint lenne a jutaléka. Az ehhez vezető utat, illetve embereket neki kell megtalálnia. Nagyszerű lenne, ha ősszel eredményt tudnának felmutatni.¹⁵⁰

Vámbéry augusztus 16-án kelt válaszában árnyaltabban láttatja az ügyet. Nem tartja a jogi biztosíték megszerzését különösebben nehéz feladatnak, tekintve, hogy a szultánnal és környezetével jó kapcsolatot ápol, illetve Herzl rendelkezésére bocsátja az ehhez szükséges eszközöket. Ugyanakkor a biztosíték kapcsán szükséges tisztázni a részleteket. Ehhez kellene franciául egy előzetes szövegtervezet, hogy Vámbéry átlássa a pontos célokat, törekvéseket. Pénzről csak a terep alapos előkészítése után lehet beszélni. Sajnálja, hogy az egész folyamatot nem korábban indították el, most a helyzet jóval bonyolultabb. Vámbéry komolyan foglalkozik az ügygel, színes életpályájának ez lehetne a betetőzése, és ha megvalósul, nyugodtan vonul majd vissza.

¹⁴⁹ ZT II. 308–309.

¹⁵⁰ ZT II. 309–310.

Herzl postafordultával válaszolhatott,¹⁵¹ mert Vámbéry augusztus 19-én írt levelében három tervezetről tesz említést. Nem érzi lehetetlennek a vállalkozást, csak „a szultán felé óvatosan kell közelíteni, és határtalan bizalmatlanságának elejét kellene venni”. A három tervezetből Vámbéry szerint kisebb módosításokkal az elsőt kellene franciára fordítani. A szultánnak másnap fog írni: felhívja a figyelmét veszélyes helyzetére, és Izzet személyét mindenképp jelentéktelennek állítja be. Amennyiben a szultán azt kívánja, hogy Izzet helyét ő vegye át, úgy ezt megteszi, noha tudatában van annak, hogy ez életveszélyes feladat, „mivel ezek a gazemberek mindenre képesek”. Amennyiben a terve nem válna be, marad a forradalom Abdülhamid ellen. Vámbéry kéri Herzlt, hogy tudta nélkül ne tegyen lépéseket.

Herzl azt jegyzi be a naplójába, hogy a jutalék ígérete hatott Vámbérynél. Ugyanakkor levelének tartalmát „sajátosnak” nevezi: meg akarja buktatni Izzetet, helyét maga venné át, de Abdülhamid hatalmának megdöntéséről is ír. Augusztus 21-én visszaküldi Vámbérynek az első tervezetet, francia fordítását azonban értelmetlennek tartja, mivel biztosra vehető, hogy a szultán Palesztina irányítását nem fogja átadni sem egy angol, sem bármely egyéb országbeli társaságnak. Ez a lépés beláthatatlan diplomáciai bonyodalmakat vonna maga után, így a megoldást máshol kell keresniük. Herzl megosztja Vámbéryvel, hogy melyek a fő pontjai a június 18-án Londonból küldött javaslatának. A szultánnak első lépésként, szándéka komolyságának érzékeltetésére 1 500 000 török lírát ajánl fel, amely nem jelentős összeg, de kezdeti lépésnek megfelelő, és később nagyobb összegek követnék. A jogi biztosíték érdekében letétbe kellene helyezni egymillió frankot. Amennyiben a szultán beleegyezne, megkezdődhetne a török pénzügyi helyzet szanálása, melyre Herzl három évet szán. Az üzlet mindkét félnek előnyére válna. Herzl utal a francia konfliktus alakulására is, amely miatt akár késésben is lehetnek.¹⁵²

Vámbéry augusztus 27-én ír Herzlnak, de semmi érdemi dologról nem tud beszámolni: már három levelet küldött Konstantinápolyba, ám egyelőre semmi válasz nem érkezett, így a szultán szándéka még nem világos előtte. Kéri Herzlt, hogy újabb információk hiányában tartózkodjon minden további lépéstől.

Herzl szeptember 2-án szívélyes táviratot kap a Jildizből, amelyben megköszönik a szultánnak küldött jókívánságait, egyben kifejezik az uralkodó elégedettségét. Herzl a bizakodásra okot adó sürgönyt elküldi Vámbérynek.¹⁵³ Csatol hozzá egy levelet is, amelyben kifejti, hogy 200 000 £-tal a szultán ki lenne segítve, de ismerve a szokásait, biztos, hogy valamelyik uzsoráshoz fordul. Éppen ezért kéri Vámbéryt, hogy keleti virágnyelven adja az uralkodó tudtára, hogy ezt az összeget Herzl is elő tudná teremteni, illetve barátai segítségével

¹⁵¹ Nincs nyoma a naplójában.

¹⁵² ZT II. 310–312.

¹⁵³ ZT II. 313.

három év alatt képes lenne konszolidálni az államháztartás hiányát. Ezért nagyon időszerű lenne, ha a szultán legkésőbb szeptember második felében fogadná őt. Herzl jó néven venné, ha Vámbéryvel együtt utazhatna és közvetítené. Ezt követően Herzl felveti Vámbérynek, hogy a török válaszok elmaradása nem Izzet számlájára írandók-e, akitől minden kitelik.¹⁵⁴

Vámbéry másnapi válaszában tudatja Herzllel, hogy kérésének nyomban eleget tett, és írt a szultánnak. Izzet személye Vámbéry szerint is problémás, hatalmánál fogva valószínű, hogy ő akadályozza Vámbéry leveleinek az útját. Jelenleg nem tehetnek mást, mint hogy várakoznak, de szerinte már nem sokáig. A tuniszi események¹⁵⁵ is nagyban befolyásolhatják a dolgok alakulását.

Mivel Izzet – „ez a minősített gazember” – személye megkerülhetetlen, nem lenne rossz megkönyékezni annak ellenére, hogy „sokat zabál, nagyon sokat, közben teljesen megbízhatatlan” – írja Vámbéry néhány nappal később.¹⁵⁶ Kellemetlenebb, „mint tíz zsidó, tizenöt örmény és húsz görög” együttvéve. Núri és környezete súlytalan a Jildizben. Vámbéry várja a választ Konstantinápolyból, mivel addig nem látja értelmét a cselekvésnek. Herzlnek azt tanácsolja, hogy Ibrahim bejjel is ossza meg az elképzeléseit, és ismételten kéri a megértését: noha átérzi aggodalmát és türelmetlenségét, csak megfontoltan kíván cselekedni.

Herzl ír Ibrahimnak: először is részvétét fejezi ki neki fia halála miatt,¹⁵⁷ akit maga is ismert Londonból.¹⁵⁸ Vámbéry szeptember 16-án azt írja Herzlnek, hogy immár négy levelére nem érkezett válasz a török féltől, úgy érzi, hogy személye körül jelentős változások történtek a szultán környezetében, de a „Jildizben minden lehetséges. Tisztelet, jellem, hála, barátság stb. ott teljesen ismeretlen, és a mostani rezsim alatt teljesen lehetetlen vendégek.” Éppen ezért nem tud információval szolgálni a Tahszin–Izzet-kapcsolatot illetően. „Még várok egy kis ideig, de utána új húrokat fogok pengetni, amelyek hangja ebben a disznóólban is visszhangra talál” – fakad ki Vámbéry. Másnap ismét ír Tahszinnak, immár ötödjére. Két nap múlva újabb levelet küld Herzlnek, de semmi új információval nem tud szolgálni.

Herzl naplóbejegyzéseiből kitűnik, hogy számtalan csatornán keresztül próbált a török udvarral kapcsolatba lépni. Október 8-án személyesen is felkereste Vámbéryt, hogy nyomást gyakoroljon a szultánra, majd utazzon Konstantinápolyba.¹⁵⁹

¹⁵⁴ ZT II. 313–314.

¹⁵⁵ Tunézia 1881 óta francia fennhatóság alatt állt. A *Neue Freie Presse* 1901. szeptemberi híryanagában semmi nagy horderejű történés nem szerepel Tunisszal kapcsolatban.

¹⁵⁶ Vámbéry 1901. szeptember 8-án kelt levelében minden bizonnyal Herzl egy szeptember 3. utáni írására válaszol, de erre nincs utalás a naplóban.

¹⁵⁷ Said Ibrahim bej (1872?–1901) 1901. augusztus 31-én 29 évesen egy operációt követően hunyt el Karlsbadban.

¹⁵⁸ ZT II. 774.

¹⁵⁹ ZT II. 317.

Budapest 16 Okt 1901

Lieber Herr Herzl,

Im Vorreigen dieses empfehle
 ich Ihnen bestens Herrn
 Paul Csorna, den Sohn meines
 Schülers aus der Zeit meiner
 Jugendjahre, und es wäre
 mir sehr lieb, wenn Sie für
 ihn etwas Gutes könnten. Der
 junge Mann ist nicht ohne
 Talent und verdient vollauf
 Ihre Unterstützung.

Mit besten Grüßen
 Ihr
 H. Vambéry (33)

1. kép. Vambéry Ármán 1901. október 16-án kelt levele Theodor Herzlhez. Forrás: *Letters of Á. Vambéry to Theodor Herzl. 1898–1901*. Jelzet: MNL OL X 1184/4769 (vö. 2. jegyzet)

A fennmaradt levelezés vége, a kapcsolat folytatása

A fennmaradt levelek alapján tudomásunk van arról, hogy 1901. október 16-án Vámbéry Herzl figyelmébe ajánlja Cserna Pált,¹⁶⁰ egyik volt tanítványa fiát. Kéri Herzlt, segítse őt, amiben tudja (1. kép). Az utolsó dokumentum 1902. január 10-én kelt, de a szövegkörnyezet alapján biztosra vehető, hogy a levélváltás folyamatos volt. Ebben az írásban Vámbéry Herzl bázeli szereplését méltatja,¹⁶¹ illetve azt, hogy a szultánnál tett közös erőfeszítéseik elismerésre találtak. Vámbéry ismét biztosítja Herzlt, hogy szívesen segít a cionista ügy előmozdításában, amennyiben látna esélyt a legcsekélyebb sikerre. Vámbéry nemcsak írt a szultánnak, de küldött neki egy kivágott újságcikket is. Ami pedig a szultánnak szánt ajándékot, az írógépet illeti, biztosítja Herzlt afelől, hogy Izzet bejnéll kell megérdeklődni, van-e lehetőség a személyes átadásra. Amennyiben ez megvalósulna, és Herzl márciusig várna az utazással, Vámbéry szívesen elkísérné. Ha a személyes átadást a török fél nem támogatná, a legalkalmasabb hely a bécsi török követség lehetne.¹⁶²

Herzl naplója szerint 1902. február 4-én is írt Vámbérynek, mivel Ibrahim-tól levél érkezett, miszerint a szultán szívesen venne egy személyes találkozót. Mivel azonban konkrét témát nem jelöl meg, Herzl üres beszédnek nevezi az írást, és kijelenti, a vég nélküli várakozásokra, semmitmondó találkozásokra már nincs ideje. Válaszában világossá teszi, hogy szeretne közelebbit megtudni a meghívás okáról.¹⁶³ Vámbéry megnyugtatta, hogy forrásai szerint a Hidzsász-vasútvonal lenne a megbeszélés tárgya.¹⁶⁴

Herzl 1902. február 12-én ismét útnak indult Konstantinápolyba.¹⁶⁵ Előtte természetesen meglátogatta Vámbéryt, aki közel sem volt benne biztos, hogy Herzl ezt megteszi, mivel már maga is rendelkezett török kapcsolatokkal. Vámbéry világossá tette Herzl számára, hogy a szultánnak most nagy szüksége van rá. Egyben felajánlotta neki, hogy amennyiben úgy látja jónak, azonnal rendelkezésére áll, és utána utazik.¹⁶⁶

¹⁶⁰ Vélhetően újságíró lehetett; semmilyen adatot nem sikerült találni a személyét illetően. Cserna Andor (1855–1933) zenekritikus nem jöhet szóba, mivel az apja Cserna (Grünfeld) Sándor mérnök volt.

¹⁶¹ Az 5. Cionista Kongresszust 1901. december 26. és 31. között tartották Bázelen, itt határoztak a Zsidó Nemzeti Alap (Jewish National Fund) megalapításáról. Az 1899-ben alapított Jewish Colonial Trust (Jüdische Colonialbank) is szépen gyarapodott, év végére 250 000 £ megtakarítással rendelkezett.

¹⁶² Az írógéppel kapcsolatban ld. még ZT II. 383.

¹⁶³ ZT II. 340–341.

¹⁶⁴ ZT II. 342.

¹⁶⁵ Korábbi konstantinápolyi útjaira 1896. júniusban, 1898. októberben és 1901. májusban került sor.

¹⁶⁶ ZT II. 343.

Herzl rögtön beszámolt az útról Vámbérynek egy vonaton írt levélben. A törökországi tartózkodás rövidre sikeredett, négy nap után elhagyta a fővárost, noha a szultán vendégeként tartózkodott ott, és nagyon szívélyesen bántak vele. Az uralkodóval nem találkozott, csupán az udvaroncaival. Tahszin többszöri megkeresésére sem állt rendelkezésére, kifejezetten ellenségesen viselkedett, így a szultánnak szánt ajándékot sem tudta átnyújtani neki. Herzl kéri Vámbéryt, segítsen erre magyarázatot találni. A látogatás összegzése: a szultán sokat kér, de keveset kínál. „Nem vagyok eléggé keleti kereskedő ahhoz, hogy végláthatatlan mennyiségű csésze kávé mellett pazaroljam el az időmet.” Értelmes feltételek mellett a tárgyalások folytatódhatnak. Egy valamit azonban Herzl biztosra vett: úgy érezte, hogy a szultán emberei azt gondolják, egy esetleges szerződéskötéskor nem tudnának megfelelő összegű kauciót felmutatni. Emiatt Herzl Londonból két vagy három bank segítségével bizonylatot kíván Törökországba küldeni. Pénzügyi segítségre van szüksége, s ezt meg is kaphatja.¹⁶⁷

Herzl 1902. március 9-én személyesen ment el Vámbéryhez, de – amint ezt előre sejteni lehetett – ez egy „céltalan látogatás” volt, mivel egyik félnek sem volt új, érdemi információja. Herzl azonban szükségesnek érezte a vizitet, „különben úgy gondolhatta volna, hogy hűtlen és hálátlan lettem. Egy teljesen haszontalan áldozat.”¹⁶⁸ Naplója szerint Herzl utoljára egy zsidó egyetem tervét vázolta fel Vámbérynek.¹⁶⁹

Herzl kiterjedt diplomáciai útkeresése közben továbbra is tartotta a kapcsolatot a szultán körüli kormánytisztviselőkkel. A palesztinai területek megszerzése érdekében nagy összegű kölcsönöket ajánlott a Portának, melyeket zsidó bankárok folyósítottak volna, török kapcsolattartóit pedig értékes ajándékokkal igyekezett ösztönözni. A londoni török követet részletes feljegyzéssel látta el a tervezett palesztinai telepek létesítését és finanszírozását illetően.

1902 nyarán Herzl ismét Konstantinápoly fele vette az irányt egy újabb audiencia, illetve a jogi biztosíték reményében. A török államadósság rendezésére azonban a franciák is tettek ajánlatot, a törökök pedig csupán a francia befektetők ajánlatát kívánták tovább emelni azzal, hogy újabb tárgyalásokba bocsátkoztak a cionistákkal. Herzl a szultán nem fogadta, vezető kormányhivatalnokai azonban értésére adták, hogy szétszórt zsidó telepek létesítésére bárhol a birodalomban lehetőség nyílik, ezek elősegítenék az ország fejlődését, de összefüggő települések kialakítását sehol az országban nem támogatják, Palesztinában pedig végképp nem. A területi autonómiát biztosító jogi biztosítékot

¹⁶⁷ ZT II. 359.

¹⁶⁸ ZT II. 371. – Kettejük kapcsolata azonban fennmaradt. Herzl 1902. március 30-án felindultan írja a naplójába, hogy Izzet és Tahszin viselkedését nem tudja mire vélni, a szerepek mintha felcserélődtek volna: Izzet mintha az ő oldalán állna, míg a Vámbéry által kedvelt Tahszin ellenségesen viselkedik. Erre idős barátjától vár magyarázatot, amit levélben is közöl vele (ZT II. 387–388, 392).

¹⁶⁹ ZT II. 394. A válaszról a Herzl-kiadás szöveggyűjtőjének sincs tudomása (ZT II. 807).

nem kapnak a zsidók, hiszen ez – az egyiptomi *kedive*-rendszerhez hasonlóan – már lényegében egyenértékű lenne egy önálló állam számára garantált jogokkal. Az Oszmán Birodalom a 19. században jelentős területveszteségeket volt kénytelen elkönyvelni a Balkánon, így a zsidó kérdésben egy olyan veszélyt, olyan újabb expanziós törekvést láttak, amely lényegében ismét a birodalom egészét gyengítené. Herzl csalódottan utazott el Konstantinápolyból, és végérvényesen maga mögött hagyta „Ali baba és a negyven rabló barlangját”.¹⁷⁰

Mein guter Vámbéry bácsi! Kedves Dori öcsém! [My good Uncle Vámbéry! My dear brother Dori!] The correspondence between Theodor Herzl and Ármin Vámbéry
Hedvig UJVÁRI

Theodor Herzl traveled to Constantinople four times in the course of his vigorous diplomatic activity in the cause of Zionism, first in June 1896. The visit to Turkey did not bring any tangible results, the only outcome was that Herzl was received by several high-ranking officials. Herzl subsequently declared in several articles in *Die Welt*, the Zionist organ founded in 1897, that he wanted to be an advocate of Ottoman interests in Europe. He also took this position when, for political and diplomatic reasons, he published a pro-Turkish article in the paper in connection with the Ottoman–Greek war that broke out in April 1897, and made it clear that the Zionist position distanced itself from the anti-Turkish outbursts of his breadwinner, the *Neue Freie Presse*. Through his attitude and his gesture towards the Turkish side, he was very confident in the success of the second trip to Constantinople. The Turkish ruler did not accept him this time either. Despite the repeated failure, he did not give up on his personal relationship with the sultan, having already asked for the help of the internationally renowned orientalist, Ármin Vámbéry. Herzl's third attempt was successful. He was received by the Sultan in May 1901, but their meeting ended without results, and after the summer of 1902, he abandoned the Turkish line. The study attempts to contextualize this relationship based on Herzl's letters published in his Zionist diary and Vámbéry's extant letters between 1900 and 1902.

¹⁷⁰ ZT II. 450.